

LUNDS UNIVERSITET

Humaniora och teologi

Institutionen för kulturvetenskaper
Avdelningen för idé- och lärdomshistoria
Kandidatuppsats 15 hp, HT 2012
Handledare: Svante Nordin

Ljusets plötsliga skugga

En idéhistorisk studie av framstegstankens kulturella position och kris
i samband med första världskrigets utbrott

Jonatan Nästesjö

Abstract

Inom historievetenskapen betraktas ofta första världskriget som en historisk och kulturell brytpunkt; en vattendelare mellan 1800-talets fullständiga och 1900-talets villkorliga framstegstro. Trots tolkningens genomslagskraft har den sällan undersökts empiriskt. I föreliggande uppsats studeras den samlade textproduktionen från dagstidningarna *Arbetet* (socialdemokratisk), *Dagens Nyheter* (liberal) och *Nya Dagligt Allehanda* (konservativ) mellan månaderna maj och november 1914 i syfte att undersöka hur denna brytpunkt konkret kom till uttryck. Genomsyrades månaderna innan krigsutbrottet av en allmän utvecklingsoptimism? Kan vi på empirisk väg tidsligt lokalisera de föreställningsmässiga förändringar gällande framstegstro som kriget antas ha medfört?

Studien visar att det inte fanns någon grundläggande enighet om hur man ansåg att människan och världen var beskaffade. Den utvecklingsoptimism som förmedlades i *Arbetet* och *Dagens Nyheter* kritiserades ofta i *Nya Dagligt Allehanda*. Trots detta var framstegstankens kulturella position under sommaren 1914 stark vilket bland annat tog sig uttryck i att socialdemokrater och liberaler skrev fram tanken på ett kommande krig som orimlig och falsk. Den bärande tanken var att civilisationsutvecklingen omöjliggjort ett nytt storkrig i Europa.

Krigsutbrottet medförde därför en kris för vänsterpressens framstegstro, men det innebar inte ett övergivande av framstegstanken som sådan. Tvärtom bibehöll detta idémotiv sin kulturella position genom att skribenter i *Arbetet* och *Dagens Nyheter* uppställde en rad framstegsoptimistiska alternativ som pekade bort från kriget mot en vidare framstegsutveckling. Mest slagkraftig var en socialdemokratisk tolkning som i kriget såg slutet för det rådande samhällssystemet och början på en ny världsordning. En brytpunkt tog emellertid form under hösten då kriget alltmer upplevdes ha blivit vardag. Avgörande för denna utveckling var dels att krigets konsekvenser för civilisationens och kulturens övergripande idéer och ideal sattes i fokus, dels en förskjutning i människosynen. Sammantaget medförde detta en innehållslig reduktion av kulturområden som omfattades av framstegstanken. Moraliska och materiella framsteg kunde inte längre likställas med varandra och ur krigserfarenheten växte en villkorlig framstegstro fram.

Keywords: Första världskriget, Framstegstanken, Utvecklingsoptimism, Det moderna projektet, Världsåskådning och människosyn, Sverige 1914.

Innehåll

	sid.
1. Brytpunkten	1
2. Utgångspunkter	3
2.1 Tidigare forskning om pressens krigstolkningar	3
2.2 Syfte	5
2.3 Källmaterial	7
2.4 Metod	9
2.5 Framstegstankens styrka och spännvidd – två formella dimensioner	11
2.6 Att studera dåtidens framtid	12
2.7 Disposition	14
3. Bakgrund och sammanhang	16
3.1 Krig och fred i framstegstankens skugga	16
4. Upptakten – Förväntningshorisont i stormklockans tid	19
4.1 Skräckbilder och högerspöken	19
4.2 Mental militarisering	22
4.3 Inför kommande världsbrand	24
5. Utbrottets erfarenhet – Krig, fred och utvecklingens primat	27
5.1 Makthavarnas och samhällssystemets skuld kontra framstegsoptimistiska alternativ	27
5.2 Konservativa orsaksföreställningar och utvecklingens primat	32
5.3 Den optimistiska människosynens förstärkning och utmaning	35
6. Krigets fördjupade erfarenhet	37
6.1 Civilisationens ödestimma – Nedgång och förlorad kontroll	37
6.2 Europas ödestimma – Enandet inför den nya tiden	41
7. Sammanfattande analys	46
7.1 Utvecklingsoptimismens och framstegstänkandets kulturella position	46
7.2 Framstegstankens kris	49
Källförteckning	52

1. Brytpunkten

Första världskriget framstår som en av de mest självklara brytpunkterna i världshistorien. Ett sekel karakteriserat av samhällelig blomstring och en fredsera utan motstycke kom under fyra korta år att föra in Europa i ett århundrade begränsat, inpyrt och förpestat av världskrig. Krigsutbrottet framstår i ett längre historiskt perspektiv som ett inre sår hos den västerländska civilisationen vilket levererade ramen och stommen för ett antal lidelsefulla debatter, de flesta med sina rötter i åren före 1914, men som i och med kriget blev till förhärskande stämningar inom stora delar av kulturlivet: det gällde frågan om tilltron till framsteget, om förnuftets roll i det individuella och gemensamma människolivet, om klyftan mellan tekniskt framåtskridande och människans förmåga att utvecklas, om civilisationsprocessens innebörd och förestående riktning.¹

Karakteriseringen av första världskriget som en historisk och kulturell brytpunkt varur 1900-talets självbild formats utgör på många sätt den dominerande uppfattningen inom historievetenskapen och företräds av såväl svenska som internationella forskare.² Utmärkande för denna krigstolkning är, som David Larsson Heidenblad framhållit, ”den ljusa bild som narrativet målar upp av det föregående århundradet.”³ 1800-talet karakteriseras som genomsyrat av en mer eller mindre fullständig framstegstro som medgav att hela den mänskliga kulturen var indragen i en historisk förädlingsprocess. Mot denna bakgrund har idéhistorikern Bernt Skovdahl hävdade att utvecklings- och framstegstänkandet per definition förändrades i och med första världskrigets utbrott.⁴ Under intrycket av skyttegravskrigets ohygglighet kunde föreställningen om en allmän civilisationsprocess, vilken innefattade såväl materiella som moraliska framsteg, inte längre bibehållas utan var tvungen att samexistera med möjligheterna för ytterligare krig och katastrofer vilket innebar att framstegstron blev principiellt villkorlig.

Frågan som infinner sig är huruvida vi på empirisk väg tidsligt kan lokalisera denna historiska och

¹ Eric J. Hobsbawm, *Imperiernas tidsålder*, Stockholm 1989, s. 15-21; Svante Nordin, *Från tradition till apokalyps. Historieskrivning och civilisationskritik i det moderna Europa*, Stockholm 1998 (1989), s. 128-129.

² Se t. ex. Henrik Jensen, *Ofrets århundrede*, Köpenhamn 1998; Hobsbawm 1989; John Keegan, *Det första världskriget*, Stockholm 2003; Lina Sturfelt, *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Lund 2008; Modris Ekstein, *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*, New York 1990; Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory*, Oxford 2000; Svante Nordin, *Filosofernas krig. Den europeiska filosofin under första världskriget*, Nora 2002 (1998).

³ David Larsson Heidenblad, *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatarm till förmoderna syndastraffsföreställningar*, Höör 2012, s. 122.

⁴ Bernt Skovdahl, *Framstegstänkandets förfall? En forskningsöversikt över 1900-talets framstegstänkande*, Stockholm 1996, s. 54-59; Bernt Skovdahl, *Förlorad kontroll. Den ifrågasatta framstegstanken*, Stockholm 2012, s. 62-65. Se även Sven-Eric Liedman, *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*, Stockholm 1997, s. 26-41. För internationellt vidkommande se Krishan Kumar, *Prophecy and Progress: The Sociology of Industrial and Post-industrial Society*, London 1978; Sidney Pollard, *The Idea of Progress: History and Society*, Harmondsworth 1971; Warren W. Wagar, *Good Tidings: The Belief in Progress from Darwin to Marcuse*, Bloomington 1972.

kulturella brytpunkt eller om den först blir synlig med 1900-talets historia som facit? Denna fråga är viktig då första världskriget ofta betraktas utifrån ett stort perspektiv enligt vilket historiska och kulturella förändringar bildar tydliga linjer och gör tvära kast. Därigenom skapas en enhetlig tolkningsram som kan användas för att lägga historiens pussel i en större tidsskala. Behovet av att bilda tydliga mönster och meningssammanhang får emellertid inte förväxlas med den historiska verklighet den försöker begripliggöra. De enskilda pusselbitarna är sällan entydiga och utan inre motsättningar.

Följande uppsats syftar att i relation till den historiska överblicken anlägga ett litet perspektiv och således närma sig historiens enskilda pusselbitar med en intimitet som går förlorad när det förflutna endast betraktas med en distanserad och övergripande blick. Detta görs genom att studera hur framstegstankens kulturella position och kris kom till uttryck i tre ideologiskt åtskilda svenska dagstidningar under perioden maj-november 1914. Den kronologiska ramen syftar till att åskådliggöra vilka föreställningar som var kulturellt dominerande för tiden innan krigsutbrottet samt hur dessa utmanades och förändrades under krigets fyra inledande månader. Annorlunda uttryckt ämnar undersökningen att på empirisk väg tidligt försöka lokalisera den historiska och kulturella brytpunkt som utifrån det stora perspektivets raka linjer och distinkta mönster ter sig tydlig och studera hur dess konturer konkret tog form. Är detta en enhetlig process där brytpunktens konsekvenser tydligt formulerades i det historiska nu vi undersöker eller är dess utvecklingsgång kantad av en mängd splittrade, överlappande och konkurrerande bilder? Formulerades det föreställningsmässiga brott som Skovdahl och andra forskare lyft fram i den historiska samtiden eller är det en artikulation som möjliggörs först när vi studerar tidsperioden mot bakgrund av 1900-talet som helhet?

2. Utgångspunkter

Följande kapitel ägnas åt att redogöra för tidigare forskning om den svenska pressens krigstolkningar vilket utgör en fond varemot uppsatsens syfte kan artikuleras. Därefter presenteras källmaterialet utifrån dess historiska kontext och undersökningens metodologiska och teoretiska utgångspunkter diskuteras. Slutligen läggs uppsatsens totala disposition fram.

2.1 Tidigare forskning om den svenska pressens krigstolkningar

Pressens krigstolkningar var för svenskt vidkommande länge ett otrampat forskningsfält. På senare år har emellertid två avhandlingar ägnats åt att systematiskt undersöka olika former av pressmaterial.⁵ Med utgångspunkt i svensk veckopress har historikern Lina Sturfelt i sin avhandling *Eldens återsken* (2008) gått igenom samtliga krigsår. I analysens brännpunkt står hur krigets symboliska och diskursiva dimensioner utformade större meningsskapande berättelser som förmedlades parallellt mellan åren 1914-1918. Dessa dominerande narrativ benämner Sturfelt som den fatalistiska, den heroiska, den tragiska och den idylliska berättelsen om första världskriget vilka gav var sin bild av kriget och dess mening. I min undersökning knyter jag an till de tre förstnämnda krigsberättelserna.

I den fatalistiska berättelsen uppmålades kriget som ett fenomen bortom mänsklig vilja och kontroll. Det betraktades som en ”hemsökelse, härjning, olycka, straff, prövning eller plåga, en periodiskt återkommande urladdning [som löd] under andra lagar än människans, antingen dessa [sågs] som naturliga/biologiska eller gudomliga/övernaturliga.”⁶ Sturfelt menar att detta sätt att tala och tänka om krig följde förmoderna mystisk-religiösa mönster där människan passivt genomled krigets fasor. Således sköts skuldbördan och ansvarsfrågan i bakgrunden.⁷ Även den heroiska krigsberättelsen tillskrivs djupa historiska rötter. Inom detta narrativ kontrasterades det moderna industrisamhällets trista och dekadenta tillvaro mot bilden av kriget som en andlig drabbning karakteriserat av mod, tapperhet, ära, plikt, tro, manlighet och offer.⁸ Sturfelt visar att en viktig beståndsdel för en sådan krigstolkning var tanken på kriget som en renande kraft där nuet beskrevs som en ny guldålder av heroism och hänförelse. Hon betonar samtidigt att detta först och främst var en syn på kriget som

⁵ Utöver dessa har litteraturvetaren Claes Ahlund gjort enstaka nedslag i svensk dags- och veckopress i *Diktare i krig. K.G. Ossiannilsson, Bertil Malmberg och Ture Nerman från debuten till 1920*, Hedenmora 2007, s. 41-51. Johan Östling har i sin uppsats *Frisinnets krig: den kulturradikala svenska opinionen under första världskriget*, Uppsala 2002, undersökt den frisinna veckotidskriften *Forum*, utgiven från oktober 1914 till december 1919. Nämnas bör även Nils-Olof Franzéns populärt hållna översiktsverk *Undan Stormen. Sverige under första världskriget*, Stockholm 1986, som tar sin utgångspunkt framförallt i pressmaterial.

⁶ Sturfelt 2008, s. 47.

⁷ *Ibid.*, s. 47-73.

⁸ *Ibid.*, s. 75-108.

sammanhänge med en nostalgisk och romantisk föreställningsvärld och inte syftade att genom en politisk tolkning av kriget se början på en kvalitativt ny världsordning.⁹

Störst utrymme ger Sturfelt den tragiska berättelsen om första världskriget. Enligt detta narrativ var kriget en brutal och meningslös människoslakt där människan själv ansågs som ansvarig för sitt förfall i ondska och barbari. En central beståndsdel i denna krigstolkning var synen på kriget som en brytpunkt med det föregående seklets positiva och optimistiska kultur. I skenet av världskriget var utvecklings- och framstegsoptimismen ett minne blott och istället betraktades Europa genom kriget ha transporterats tillbaka till ett ociviliserat förflutet där människan beskrevs som oförnuftig, irrationell och djurisk.¹⁰

Genom sitt diskursiva tillvägagångssätt syftar Sturfelt att ta ett synkront helhetsgrepp på tidsperioden. Trots hennes vida tematiska och kronologiska fokus har emellertid denna metodik inneburit en analytisk brist då de olika berättelsernas relativa genomslagskraft har utelämnats till förmån för dess specifika utformning. Det blir således omöjligt att utifrån hennes diskursiva studie tidsligt lokalisera föreställningsmässiga förändringar under krigsperioden.

Utifrån ett liknande kulturhistoriskt perspektiv, men med utgångspunkt i svensk dagspress, har David Larsson Heidenblad undersökt krigets första månad. I sin doktorsavhandling *Vårt eget fel* (2012) studerar han moralisk kausalitet som tankefigur genom olika nedslag i historien och ägnar ett kapitel åt hur den tillsammans med tankefigurerna fatalistisk, slumpmässig och strukturell kausalitet kom till uttryck i femton svenska dagstidningar samt i anknytning med det officiella böndagsfirandet i samband med krigsutbrottet. I relation till Sturfelt visar Larsson Heidenblad att den fatalistiska och den tragiska berättelsen om första världskriget utgjorde viktiga inslag i dagspressens meningssammanhang. Han visar emellertid att den svenska föreställningsvärlden innehöll fler starka berättelser än de som framkom i veckopressen då dagspressen också rymde ”olika former av religiösa krigstolkningar samt en socialdemokratiskt profilerad krigstolkning där det fasansfulla framställdes som det kapitalistiska samhällssystemets slutdestination. I dagspressen var det även vanligt att skulden för krigsutbrottet lokaliserades till olika makthavare eller samhällsgrupper.”¹¹ Skillnaderna mellan Sturfelts och Larsson Heidenblads resultat kan delvis förklaras genom att dagspressen var mer politisk-ideologisk färgad än veckopressen, men även av den anledningen att ingen av de fyra veckotidningar som Sturfelt har studerat tillhörde den

⁹ Ibid., s. 106-107.

¹⁰ Ibid. s. 139-183. Se särskilt s. 175-179.

¹¹ Larsson Heidenblad 2012, s. 119-168. Citat s. 163.

socialdemokratiska pressen.

Ett av Larsson Heidenblads mest intressanta resultat är att den tragiska berättelsen om första världskriget närvarade i dagspressen under krigets inledande månad men att det historiska och kulturella brott som tolkningen antyder inte kan åskådliggöras på ett enhetligt eller entydigt sätt.¹² Bilden av krigsutbrottet som ett slags modernt syndafall är således i behov av en nyansering då detta inte sker under krigets första månad. Samtidigt är det utifrån Sturfelts studie uppenbart att ett sådant föreställningsätt var närvarande under den övriga krigsperioden. Frågan som sålunda infinner sig är om vi genom att vidga Larsson Heidenblads kronologiska ram, så att den omfattar tiden före såväl som efter krigsutbrottet, tidsligt kan lokalisera och empiriskt konkretisera den historiska och kulturella brytpunkt som den tragiska krigsberättelsen implicerar? Det är detta föreliggande uppsats syftar till att undersöka.

2.2 Syfte

Föreliggande studie tar sin utgångspunkt i förståelsen av första världskriget som en historisk och kulturell brytpunkt vilken har en vid historievetenskaplig klangbotten.¹³ Men hur har denna brytpunkt konkret kommit till uttryck? Stämmer karakteristiken av tiden före krigsutbrottet som genomsyrad av en allmän utvecklingsoptimism och kan vi på empirisk väg tidsligt lokalisera de föreställningsmässiga förändringar gällande framstegstro som kriget antas ha medfört? Kring dessa frågor kretsar uppsatsen. Det övergripande syftet är att utifrån ett idéhistoriskt perspektiv undersöka tre ideologiskt åtskilda dagstidningars reaktioner på, och föreställningar om, första världskrigets utbrott och studera hur dessa resonemang och förklaringsansatser återspeglar utvecklings- och framstegsoptimismens kulturella position samt den kris som detta tänkande genomgick under samma period.

I syfte att fylla den lucka som åskådliggörs när man jämför Lina Sturfelts och David Larsson Heidenblads arbeten så kommer föreliggande uppsats att till deras synkrona perspektiv även tillfoga en diakron dimension. Om vi empiriskt skall kunna åskådliggöra och tidsligt lokalisera den historiska och kulturella brytpunkt som historievetenskapen antar att första världskriget inneburit så måste vi studera perioden utifrån en tydlig kronologisk ram som innefattar såväl tiden före krigsutbrottet (maj-juli) som tiden för det omedelbara krigsutbrottet (augusti) samt tiden då kriget upplevdes ha blivit vardag (september-november). Det är först när vi kombinerar ett synkront och

¹² Ibid., s. 162-168.

¹³ Se not 3 och 4.

ett diakront perspektiv som vi med större säkerhet kan undersöka de kulturella och föreställningsmässiga förändringar som första världskriget medförde. I relation till Bernt Skovdahls tes om att erfarenheten av första världskriget medförde en principiell åtskillnad mellan 1800-talets och 1900-talets framstegstänkande syftar föreliggande uppsats att undersöka huruvida vi på empirisk väg kan åskådliggöra detta kulturella brott.

Uppsatsen ämnar även att fylla ett tomrum i idéhistorisk forskning. Detta kan motiveras på två olika sätt. För det första var 1900-talets inledande världskrig för svensk del länge en relativt outforskad händelse. När övriga Europa efter kalla krigets slut angrep perioden med förnyat intresse och kreativa metoder uteblev en sådan reaktion inom det svenska forskningslägret.¹⁴ Det är först på senare år som första världskriget på allvar undersökts utifrån idéhistoriska och kulturanalytiska perspektiv. För det andra är det, som Sturfelt konstaterat, en uppenbar brist i den forskning som väl ägnats åt första världskrigets kultur- och idéhistoria att den givit ”allt för mycket uppmärksamhet åt den estetiska modernismen i snäv bemärkelse”. En grupp utvalda och ständigt återkommande statustyngda författare, filosofer, tänkare och konstnärer har utifrån ett givet diskussionsmantra ofta fått företräda en hel tidsanda. ”Istället för en bredare, mer antropologisk förståelse och definition av begreppen kultur och kulturhistoria”, menar Sturfelt att diskussionen ”stundtals helt dominerats av en inomdisciplinär litteraturvetenskaplig kanonstrid om modernismens arv och om hierarkier mellan högt och lågt, elitkultur och populärkultur samt manligt och kvinnligt. Dessa binära uppdelningar har hindrat forskningen från en djupare förståelse av krigets meningsskapande.”¹⁵

Föreliggande uppsats har som ambition att bryta detta mönster och istället anlägga ett bredare perspektiv. Kriget bör, som den amerikanske historikern Jay Winter skriver, ses ”som ett kulturellt fenomen som omfattade och omskapade alla: kvinnor och män, civila och stridande, modernister och traditionalister”.¹⁶ Genom att inte begränsa sig till det snäva perspektivet och samtidigt låta undersökningen ta form på en ”lägre nivå”, nämligen dagspressens heterogena och mångstämmiga genre, blir det möjligt att undvika att fastna i ahistoriska och anakronistiska projektioner, styrda av de hegemoniska meningssammanhang som överlevde historieskrivningens urvalsprocess och istället komma åt mer allmänna, underliggande och för vårt nutida historiemedvetande okända föreställningar om kriget. Det öppnar även upp för diskussionen kring uppsatsens nyckelbegrepp:

¹⁴ Sturfelt 2008, s. 32; Svante Nordin, ”Tyska utsikter 1871-1995” i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red), *Vändpunkter: Europa och dess omvärld efter 1989*, Stockholm 1995, s. 65; Östling 2002, s. 6-7. Jämför även Kent Zetterberg, ”Sverige mellan åren 1914-1918, en forskningsöversikt”, i Johan Engström & Lars Ericsson (red), *Mellan björnen och örnen. Sverige och Östersjöområdet under det första världskriget, 1914-1918*, Visby 1994.

¹⁵ Sturfelt 2008, s. 30-31.

¹⁶ Citerad i *Ibid.*, s. 31.

framsteg, utveckling, modernitet, civilisation och kultur, då de utifrån ett bredare perspektiv ses som processuella, rörliga, dialogiska och ständigt formbara, istället för statiska motsatspar där framsteg spelas ut mot förfall, modernitet mot tradition och ny mot gammal.

Med de ovanstående intentionerna presenterade har undersökningen som helhet två olika, men sammanflätade, inomvetenskapliga målsättningar. För det första syftar den till att bidra med ny kunskap till ett forskningsområde på uppgång, såväl tematiskt som tidsligt. För det andra avser uppsatsen att utifrån en sammanflätad synkron och diakron analys empiriskt undersöka utvecklings- och framstegsoptimismens kulturella position och kris i polära meningssammanhang vid tiden för första världskrigets utbrott.

2.3 Källmaterial

Uppsatsens källmaterial är kvantitativt tämligen omfattande. I princip består det av den samlade textproduktionen från dagstidningarna *Arbetet*, *Dagens Nyheter* och *Nya Dagligt Allehanda* mellan månaderna maj och november 1914.¹⁷ Medan valet av studieobjekt har gjorts med hänsyn till dess politiska färg och upplagestorlek, motiveras gränsdragningen för det empiriska materialets omfång mer entydigt av kvalitativa aspekter. Om man godtar den vida förståelseram som presenterades i det föregående (att utvecklingen från fred till krig innebar ett kulturellt fenomen som omfattade och omskapade alla) är utbrottet av uppenbara skäl en period för disparata tolkningar. Innan någon visste hur utdraget och förödande kriget skulle bli kunde upplevelsen av någonting nytt, omvälvande och svåröverskådligt utgöra grund för djärva och omfattande samtidsolkningar med såväl positiva som negativa förtecken. I syfte att tillföra uppsatsen en kronologisk såväl som en tematisk dynamik har även de tre månader som föregick samt efterträdde krigsutbrottet medtagits. På så vis har det blivit att möjligt att belysa vilka förväntningar och resonemang som präglade de olika dagstidningarna innan katastrofen var ett faktum samt hur det mediala stämningläget förändrades när kriget hade blivit vardag. Denna kombination av ett synkront och ett diakront perspektiv innebär att undersökningens analytiska fokus inte endast riktas mot krigstolkningarnas utformning utan även dess relativa genomslagskraft. Det blir därmed möjligt att lokalisera förbindelser, spänningar och motsättningar, inte bara mellan ideologiskt åtskilda tolkningsramar, utan även inom dessa meningssammanhangs egna utveckling.

Även om nyhetsflödet under perioden dominerades av texter om den storpolitiska utvecklingen i

¹⁷ Jag räknar med att en månad per tidning i snitt gav 30 artiklar vilka skrevs ut och utsattes för en djupare analys. Det fullständiga materialet består således av cirka 630 (30x3x7) analyserade artiklar där ett dryga hundratal citeras och används i uppsatsen.

Europa bestod merparten av tidningarnas textmassa av nyhets- och krigstelegram vilka framförallt uppehöll sig vid strategiska och diplomatiska aspekter av den kritiska händelseutvecklingen. I praktiken kunde mycket av detta uteslutas eftersom det saknade samband med uppsatsens centrala frågeställning. Framstegstankens kulturella position och kris kommunicerades istället i tidningsartiklar där skribentens politiska åsikter och reflektioner fick utrymme som ledare, debattartiklar, kultursidor, insändare, reportage, kommenterade bilder, krönikor, recensioner och referat från offentliga tal. Det är sålunda texter skrivna i dessa format som i huvudsak fått utgöra undersökningens material.

I uppsatsens val av empiriskt material finns även en historisk bakgrund som måste redogöras, då det utan en kontextuell genomgång blir omöjligt att förstå varför dagspressen så väl lämpar sig för undersökningens ändamål.

Vid åren kring sekelskiftet 1900 var det inte längre statskyrkans muntliga och skriftliga förmedling som utgjorde den viktigaste kommunikationskanalen. Istället hade övergången mellan det förmoderna och det moderna medfört ett kulturellt genombrott för pressväsendet. Genom en sammanflätad spiral av ny teknik, urbanisering och en tilltagande läskunnighet steg inte bara upplagorna i höjden, det lades också en grund för ett allt mer differentierat utbud. Denna utveckling kulminerade i och med att det gamla politiska systemet bröts upp. Resultatet blev en mer pluralistisk politisk arena ordnad efter en dikotomisk höger-vänsterskala och med ett stort behov av en opinionsbildning som nådde många. Genom den nya partistrukturen blev också detta den självständiga dagspressens viktigaste uppgift.¹⁸

Således fann liberaler ett språkrör i *Dagens Nyheter*, en tidning som tidigt fick status som ”vänsterliberal” då den under intrycket av den allmänna värnpliktstvist, rösträttsfrågan och huruvida valsystelet skulle vara proportions- eller majoritetsstyrt öppnade upp för socialdemokratiskt samarbete. Även om tidningen vid tiden för krigsutbrottet hade lyckats nyansera sin epitetbestämning genom mer ensidigt liberala skribenter som Karl Staaff och Gustaf Hellström, innebar dess skepticism och förbehållsamhet i rustnings- och försvarsfrågan en bestående konflikt med högerpressen och en mer friktionsfri relation till socialdemokratiska nyhetsorgan.¹⁹ En viktig

¹⁸ Gunilla Lundström, Per Rydén, Elisabeth Sandlundh, *Den svenska pressens historia III. Det moderna Sveriges spegel (1897-1945)*, Stockholm 2001, s. 14-17, 48-49.

¹⁹ *Ibid.*, s. 51-52. Det rådde emellertid ingen fullständig enighet gällande försvarsfrågan inom det liberala lägret. Partistommens negativa inställning till försvarets ökade övningstid utmanades vid tiden före krigsutbrottet av en moderat falang som var betydligt mer försvarsvänlig. *Dagens Nyheter* infogade sig dock utan motsättningar i partiledet. (*Ibid.*, s. 117-119.)

anmärkning är att då man under 1900-talets första årtionden talar om ”vänsterpressen” så innefattar kategoriseringen även liberala tidningar.²⁰

Socialdemokrater kom till tals genom den vid sekelskiftet enormt expanderande arbetarpressen. Tidningen *Arbetet*, som ingår i den här studien, hade under åren 1899-1907 fyrdubblat sin upplaga och lockade till sig krediterade skribenter som August Nilsson, Gunnar Löwegren och Hans Larsson. De publicerade även artiklar av internationellt mått författade av till exempel Romain Rolland och Jean Jaurés. På grund av tidningens ekonomiska framgångar fungerade den vid den här tiden även som en stor låntagare till arbetarrörelsen och förblev under krigsåren alltså ytterst partivänlig.²¹

De konservativt sympatiserande tidningarna strålade 1909 samman i *Svenska högerpressens förening* som ett starkt polemiserande gentemot den framväxande vänstern. Inom föreningens ramar rymdes alltifrån frihandlare till protektionister, de som ställde sig jakande samt nekande till några eftergifter i norgefrågan, anhängare av både majoritetsval och proportionella val. *Nya Dagligt Allehanda* anslöt sig till den sistnämnda falangen med en klar konservativ agenda som fick en allt mer offensiv framtoning i takt med arbetarpressens spridning. Under kriget kom denna radikaliseringsvridning ännu ett varv genom artiklar författade av ett flertal skribenter från högerintelligentia liksom Rudolf Kjellén, Harald Hjärne och Sven Hedin.²²

Sammantaget utgör ovanstående tre tidningar ett tvärsnitt genom den svenska dagspressen vid sekelskiftet ur vilket dess struktur och karaktär framkommer. Dagstidningarnas centrala funktion var att agera språkrör för olika partier i ett allt mer polariserat opinionsklimat. Med fler aktörer, större organisatoriska och ekonomiska medel och inte minst en växande läsarskara blev budskapen både fler och mer olikartade än någonsin tidigare. Uppsatsens källmaterial präglas sålunda av att dess innehåll förmedlades på en bred kulturell nivå samt av en ideologisk heterogenitet. Detta skall betraktas som källmaterialets styrka då det möjliggör en mer heltäckande belysning av framstegstankens kulturella position och kris vid tiden för första världskrigets utbrott.

2.4 Metod

Framstegstanken är både ett svåröverskådligt och svårhanterligt begrepp. Den har ofta varit implicit,

²⁰ Ibid., sid. 51-52. För den mer svårbestämda ideologiska benämningen ”de frisinnade” se Östling 2002. Inom denna kulturradikala falang återfanns både skribenter från *Dagens Nyheter* och *Arbetet* vilket tydligt visar hur nära dessa tidningar stod varandra under krigsåren.

²¹ Lundström, Rydén, Sandlund 2001, s. 55-60.

²² Ibid., s. 62

det vill säga en utsagd förutsättning för ett resonemang, och har under 1900-talet uttryckts i alternativa ord som ”utveckling”, ”framåtskridande”, ”modernitet” och ”civilisation”. Detta medför, som Bernt Skovdahl anmärkt, att ”det kan vara svårt att finna direkta uttryck för framstegstanken i ett skriftligt källmaterial, också från perioder då den av andra tecken att döma tycks ha spelat en viktig roll i den allmänna opinionen.”²³ För att identifiera och analysera detta idémotiv i det empiriska materialet har jag därför använt mig av en uppsättning frågor och begrepp som tillsammans utgör ett slags metod för textanalys. På så vis har jag kunnat ”luckra upp” de texter jag mött, inte i syfte att finna någon ”annan” text, utan för att på ett systematiskt sätt kunna åskådliggöra vilka grundidéer och grundteman som dessa ger uttryck för.

Framstegstankens komplexitet som forskningsobjekt visar sig redan vid begreppets nära relation till ”framtiden”. Vad är det egentligen som konstituerar denna tidsliga dimension? Skovdahl benämner i ett föredrag om den ifrågasatta framstegstanken framtiden som ”en kategori av föreställningar, uttänkta i en viss tid, men med ett beskrivande innehåll som berör en tid längre fram”.²⁴ Han understryker att detta naturligtvis är en starkt heterogen enhet av föreställningar, innehållandes såväl vetenskapliga hypoteser som religiösa profetior, vilka har olika syften och anspråk på den kommande tiden. Kännetecknande för den kategori som Skovdahl och jag har undersökt är att det för idémotivet *framstegstanken* tycks finnas en mer allmänt utbredd grund, som inte i första hand är bunden till statustyngda institutioners skriftliga eller muntliga förmedling, utan som är individuellt och kollektivt upplevd. Det är alltså ett övergripande tanke- och upplevelsemönster som strukturerar och ger mening åt gjorda, pågående och kommande erfarenheter. Uppsatsens ledande frågor och begrepp har därför varit av en sådan karaktär, det vill säga meningsbärande, berättande och strukturerande. Det har till exempel handlat om hur *det förflutna*, *det samtida* och *det framtida* diskuteras utifrån människans förmåga att påverka den övergripande utvecklingen, hur *ansvar*, *skuld* och *mening* lokaliseras i samband med krigsutbrottet, hur uppfattningen av *civilisationen*, *kulturen*, *samhället* och *människan* påverkas av krigets utbrott och långvarighet samt hur ord som ”framåt”, ”bakåt”, ”progressiv”, ”reaktionär”, ”modern”, ”omodern/traditionell”, ”utveckling”, ”regression”, ”civilisation”, ”primitiv”, ”nytt” och ”gammalt” definieras och används. Tillsammans bildar dessa frågor och begrepp större teman som håller samman den föreställningsvärld i vilken de är förankrade. Att på begreppslig väg lokalisera dessa olika meningssammanhang har utgjort nyckeln till att kunna analysera framstegstankens differentierade betydelse.

²³ Skovdahl 2010, s. 23.

²⁴ Bernt Skovdahl, ”Framstegstankens kris – Föredrag om framstegstanken” i *UR Samtiden*, (<http://urplay.se/157708> – Hämtad 2/1/12)

Uppsatsen grundar sig således huvudsakligen på ett kvalitativt textstudium där kvantitativa iakttagelser fogats in i texten så som mönster och tendenser i ett större material. I centrum har alltid de idéer och teman stått som förbinder texterna med en specifik föreställningsvärld. Ett liknande tillvägagångssätt har även använts för att strukturera undersökningen som sådan, då dess kronologiska uppdelning i tre undersökningsperioder – upptaktens förväntningshorisont (maj-juli), utbrottets erfarenhet (augusti) och krigets fördjupade erfarenhet (augusti-november) – har parats ihop med en tematisk kategorisering utifrån den relativa genomslagskraft som ovanstående frågor och begrepp åtnjöt.

2.5 Framstegstänkans styrka och spännvidd – två formella dimensioner

Ovanstående begrepp och frågor är konkreta på så vis att de syftar till att belysa utvecklings- och framstegstänkandets inflytande och föreställningsmässiga innehåll i olika meningssammanhang. Till detta kan även en analytisk abstraktion tillfogas. I sin historiegrafiska exposé över Europas framstegstänkande presenterar Skovdahl två formella dimensioner med vars hjälp vi kan diskutera framstegsbegreppets principiella definition. ”Den första gäller framstegsoptimismens styrka, alltså graden av trosvisshet när det gäller fortsatta framsteg i framtiden.”²⁵ Är framstegen identiska med en allmän utvecklingstanke, dvs. *automatiska* i den mening att de är förankrade i själva världsordningen, eller är framstegstanken försedd med olika reservationer och således *villkorlig*? ”Den andra dimensionen” berör ”framstegstänkandets spännvidd i fråga om olika mänskliga teknik-, kultur- och samhällsområden.”²⁶ Framstegstanken kan då vara *fullständig* om den innefattar hela den mänskliga kulturen eller *partiell* om framåtskridandet är begränsat till vissa fält vilka inte har någon kausal inverkan på andra områden. Hur dessa två formella dimensioner konkret fungerar kan illustreras med hjälp av Sven-Eric Liedmans distinktion mellan hårda och mjuka utvecklingslinjer. De hårda utvecklingslinjerna rymmer naturvetenskapliga, tekniska och ekonomiska framsteg vilka kan kvantifieras i termer av mer eller mindre, effektivare eller ineffektivare, mer eller mindre avancerad. De mjuka utvecklingslinjernas innehåll utgörs däremot av sociala, politiska, etiska och estetiska framsteg vilka är avhängiga den subjektiva bedömarens tolkning.²⁷ Om framstegstanken är automatisk och fullständig innebär det att de hårda och mjuka utvecklingslinjerna sammanfogas till en gemensam utvecklingslinje. Om framstegstron däremot är villkorlig och partiell så särskiljs dem och linjerna anses utvecklas var för sig.

I min undersökning har de två formella dimensionerna fått utgöra en fond varemot olika uttryck för

²⁵ Skovdahl 2010, s. 55.

²⁶ Ibid., s. 56.

²⁷ Liedman 1997, s. 26-41.

utvecklings- och framstegsoptimism kan avspeglas. Det viktiga för mig har varit dess användbarhet som teoretiskt verktyg vilket hjälpt mig att urskilja och analysera idémotivets likhet och skillnad över tid. Om tendenser till förändring i framstegsbegreppets formella dimensioner kan lokaliseras har det varit centralt att analysera huruvida detta har skett på grund av inställningen gentemot den hårda eller den mjuka utvecklingslinjen.

2.6 Att studera dåtidens framtid

I det förbigående berördes kortfattat framstegstankens nära relation till den komplexa anhopning av föreställningar som vi benämner som framtiden. Det är en tidslig dimension bestående av en heterogen enhet av förväntningar och anspråk på att den kommande tiden skall innebära antingen det ena eller det andra. Att ett idémotiv kännetecknas av att utsäga något om framtiden innebär även en förståelse av, och ett anspråk på, det förflutnas riktadhet. Det är först i och med erfarenheten av något sådant som historisk utveckling och förgångna skeenden som en tolkning av framtiden kan göras. Dessa två tidsskikt både implicerar och konstituerar ett ”nu”, förstått som subjektets uppfattning av sin egen situation. På så sätt är ett ”nu”, ett ”då” eller något ”framtida” aldrig sterila och isolerade enheter, utan alltid delar av en mer omfattande strukturell sammanhållning. Annorlunda uttryckt så görs alltid en förståelse av en händelse ”här och nu” utifrån en förståelse av ”vad som var” och ”vad som förväntas att ske”, vilket även gäller omvänt, då uppfattningen av det dåtida och det framtida kan förändras och omgestaltas genom nuets konkreta händelseförlopp. Sålunda skulle man kunna säga att dynamiken mellan de olika tidsskikten utgör en grundläggande form av förståelse överhuvudtaget.

I föreliggande uppsats har det varit viktigt att analysera hur föreställningar om det förflutna, det samtida och det framtida på olika sätt relaterar till varandra, i synnerhet då graden av kontinuitet mellan dessa tidsskikt hänger samman med en definition av framstegstanken.²⁸ För att göra detta har jag använt mig av en begreppsapparat hämtad från historikern Reinhart Koselleck, vars grundtanke är att det är förhållandet mellan *erfarenhet* och *förväntan* som bestämmer hur samtiden uppfattas då dessa begrepp så som kategorier konstituerar en tidslig differens i nuet genom att på ett asymmetriskt sätt knyta det förflutna och framtiden till varandra. De kategoriala begreppens funktion ligger i dess anspråk på en närmast total allmänhet då de inte utsäger *vad* som erfarits eller *vad* som förväntats i en viss historisk nutid, utan endast att varje historiskt nu konstitueras av det

²⁸ Mot bakgrund av Skovdahls formella dimensioner så innebär en fullständig framstegstro att de olika tidsskikten anses vara inbegripna i ett enda kontinuerligt framåtskridande. Detta gäller inte på samma sätt för en villkorlig framstegstro där olika former av framåtskridande anses vara möjliga att åstadkomma snarare än av historien nödvändiga. För en fullständig framstegstro är sålunda kontinuiteten mellan de olika tidsskikten ”given”, medan den för en villkorlig framstegstro snarare är ”möjlig” att återupprätta.

faktum att där alltid fanns erfarenhet och förväntan. På så sätt handlar det om kategorier som ”bidrar till att underbygga möjligheten av historia” och samtidigt utgör ”förutsättningarna för att få kunskap om den”.²⁹

Koselleck uppställer det förflutnas närvaro som ett *erfarenhetsrum* vars inredning består av passerade händelser och upplevelser som bildar en ”samlad helhet i vilken många skick av svunna tider är närvarande”.³⁰ Det som avses är inte det personliga, utan det gemensamt upplevda utifrån olika historiska kollektivsubjekt. Framtiden fokuseras genom begreppet *förväntning* och målas upp som en *horisont* bortom vilket ett nytt erfarenhetsrum öppnar sig. Det är en ”aktualiserad framtid som är inriktad på Ännu-icket, på det icke erfarna” och kan därför inte, likt det förflutna, på ett oproblematiskt sätt samlas i en rumslig dimension.³¹ Istället beskrivs framtiden som en mot tidsriktningen tvärställd linje som hela tiden förflyttas enligt perspektivets lagar. Således finner Koselleck metaforen *förväntningshorisont* mer lämplig än *förväntningsrum*.³²

Till denna begrepps-kategoriala infrastruktur kan man göra en principiell uppdelning gällande *tidsdjup* som inte återfinns hos Koselleck, utan tillagts av Skovdahl i hans arbete om 1900-talets framstegstanke. I synnerhet om man undersöker hur en kris i ett historiskt ”nu” både betingas av, och i sig självt betingar, erfarenhetsrummets och förväntningshorisontens aktivitet kan det vara av värde att skilja mellan olika skikt av erfarenhet. När en större händelse eller ett mer genomgripande händelseförlopp infogas i ett vidare historiskt erfarenhetsrum innebär det att det får *mening* i den bemärkelsen att det omvandlas till en process eller ett skeende. Dessa erfarenheter bildar större mönster genom vilka vi tolkar vår samtid och framtid. Men vi bör även kunna prata om *samtidserfarenhet*, vilket är ett snävare begrepp med en annorlunda och mer intim relation till framtiden än den vidare historiska erfarenheten. Det rör sig visserligen fortfarande om passerad tid, men den upplevs som något ännu pågående och gör således ”vissa anspråk på framtiden”.³³ Det är med andra ord inte en process i meningen ”historien”, utan som något rörligt och växande ”nytt”.

I analysen av tidsrelaterade föreställningar kan vi nu urskilja tre typer: uppfattningar av den långsiktiga historiska erfarenheten, upplevelser av det samtida tillståndet och de positiva och negativa förväntningar som uppfyller framtidens horisont. Tillsammans bildar dessa ett slags

²⁹ Reinhardt Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia – Om historiska tiders semantik*, Göteborg 2004 (1979). s. 167-170.

³⁰ Ibid., s. 173.

³¹ Ibid., s. 171.

³² Ibid., s. 173-174.

³³ Skovdahl 2010, s. 19-20.

konglomerat utifrån vilket vi kan närma oss det historiska subjektets förståelse och tolkning av sin egen situation. De låter oss även särskilja mellan olika definitioner och funktioner av framstegstanken beroende på kontinuiteten mellan tidsskikten inom större ideologiska tolkningsramar. Uppfattas t ex. den vida historiska erfarenheten som en kontinuerlig framstegsprocess, vilken konkretiseras i nuet och låter diverse positiva förväntningar projiceras mot framtidens synrand? Eller utgör erfarenheten av samtiden en kris som bryter med den långsiktiga historiska erfarenheten? I ett sådant fall kan krisen antingen uppfattas som övergående eller permanent beroende på hur stark respektive svag tilliten är gentemot den historiska framstegstrenden. Samtidens kris kan emellertid även betraktas som en positiv brytpunkt med en mer långtgående historisk kris, vilket får framtiden att uppfattas som kvalitativt bättre än det förflutna.

I den förstnämnda uppfattningen handlar det om en *fullständig framstegstro*.³⁴ I det andra exemplet kan vi antingen tala om en *villkorlig* eller *brusten framstegstro*. Den tredje föreställningen skiljer sig från de andra genom att det inte anammar ett historiskt framstegsperspektiv och bör därför benämnas som *framtidsoptimism*.³⁵

2.7 Disposition

Uppsatsens metodologiska behandling av källmaterialet har som tidigare nämnts gjorts utifrån kronologiska och tematiska kategoriseringar, detsamma gäller för dess disposition. Detta andra kapitel har avsett att behandla undersökningens metodisk-teoretiska och principiella förutsättningar. Kapitel tre utgörs av en kontextdel där förändringar i synen på krig och fred diskuteras mot bakgrund av framstegstankens tillväxt. Därefter följer den empiriska undersökningen vilken delas upp i tre olika kapitel. Kapitel fyra behandlar de olika dagstidningarnas förväntningshorisont under maj-juli. I centrum står de principiella resonemang som fördes om krigets möjlighet eller omöjlighet. Kapitel fem avgränsas till textproduktionen för augusti månad och undersöker hur samtidsdelen av erfarenhetsrummet upptogs av krigsutbrottet och vilka konsekvenser det fick för kontinuiteten mellan det historiska framstegsperspektivet och förväntningshorisonten. Teman som fokuseras är dagstidningarnas diskussion om krigets orsaker och fredens villkor, utvecklingstankens

³⁴ Synonymt används beteckningarna *fullständig* och *traditionell framstegstanke* samt *allmän utvecklingsoptimism* och *framstegsoptimism*. Dessa termer används i uppsatsen efter ett pragmatiskt mönster vilket innebär att de nyttjas beroende på vad för beteckning som passar bäst i det sammanhang där de förekommer. I uppsatsen skall dessa termer ses som likvärdiga varandra, om än att *utvecklingsoptimism* är mindre definitionstyngd än termerna *framstegstanke/framstegstro*.

³⁵ Skovdahl 2010, s. 8, 22-23, 55-56. Se även Bernt Skovdahl, "Framstegstankens kris - Föredrag om framstegstanken" i *UR Samtiden*, (<http://urplay.se/157708> – Hämtad 2/1/12).

kulturella position och hur krigsutbrottet kunde förklaras mot bakgrund av en optimistisk människosyn. Kapitel sex utgörs av ett vidare material där artiklar från augusti fram till och med november månad har använts. Den tematiska kategoriseringen är gjord utifrån de stämningar som genom krigets fördjupade erfarenhet framträdde i olika kultur- och civilisationsdiskurser. I likhet med kapitel fem så undersöks även här hur samtidserfarenheten påverkade kontinuiteten mellan den långsiktiga historiska framstegstrenden och förväntningshorisonten, men utifrån att kriget hade blivit vardag och alltså inte längre uppfattades befinna sig i någon utbrytningsfas. Slutligen sammanfogas den empiriska undersökningen med teoretiska resonemang om framstegstankens kulturella position och kris i kapitel sju.

3. Bakgrund och sammanhang

I följande kapitel tecknas en bakgrundsbild till den empiriska undersökningen. I fokus står den ur 1800-talet växande framstegsoptimismen vilken sätts i relation till synen på krig och fred utifrån ett begreppshistoriskt perspektiv.

3.1 Krig och fred i framstegstankens skugga

Krig har sedan urminnes tider utgjort en naturlig del av människans upplevelsevärld. I för- och tidigmoderna sammanhang sågs det allt oftast som ett straff för människans synder där guds ordning ominstallerades i och med att människan genomgick krigets prövningar. Enligt samma logik var freden en gåva från Gud som människan var satt att förvalta. Krigs- och våldsytringar ansågs visserligen vara av ondo, men de betraktades som ett naturligt och självklart inslag i tillvaron som få trodde var möjligt att förhindra.³⁶

Ett sådant mönster för att tala och tänka om krig och fred betecknas av den brittiske historikern Martin Ceadel som fatalism och var enligt honom kulturellt dominerande fram till 1700-talets första hälft, varefter den började ge vika. Istället blev det allt viktigare att kunna rättfärdiga krig, såväl politiskt som juridiskt. En avgörande faktor för en sådan utveckling var att den traditionellt mystisk-religiösa tolkningsramen av människan kom att utmanas. I kontrast till äldre betraktelsesätt där människan uppfattades som underordnad en gudomlig och naturlig ordning tillskrevs hon i det moderna projektets civilisations- och upplysningstänkande förmågan att påverka sin omkringliggande natur och förestående framtid. Detta medförde att krig började betraktas som onormalt och fred som ett realistiskt och önskvärt mål.³⁷

Denna utveckling har för svenskt vidkommande berörts begreppshistoriskt av Kim Salomon. Vid ingången till det tjugonde seklet var Sverige mitt uppe i en utvecklingsfas präglad av en rad omvälvande samhällsprocesser. Industrialisering, urbanisering och inte minst en tilltagande befolkningsökning hade på allvar börjat förändra levnadsvillkoren för miljontals människor. Dessa teknologiska och sociala förändringar fick inte bara genomgripande betydelse för samhällsutvecklingen utan influerade också sätten att tala och tänka om krig och fred.³⁸ En utveckling som kan påvisas semantiskt.

³⁶ Martin Ceadel, *The Origins of War Preventions. The British Peace Movement and International Relations 1730-1854*, Oxford 1996, s. 1.

³⁷ Ibid., s. 10-11, 71-79.

³⁸ Kim Salomon, ”Synen på krig och fred. En begreppshistoria” i Magnus Jerneck (red.), *Fred i realpolitikens skugga*, Lund 2009, s. 66-67.

Genom nya ordsammansättningar likt *krigsminne*, *krigsfilosofi* och *krigskildring* blev krig under den senare hälften av 1800-talet till ett objekt och därmed ett föremål för reflektion, eftertanke och vetenskaplig analys. Enligt Salomon indikerar dessa språkliga förändringar att krig inte på samma sätt som tidigare betraktades som ett naturligt inslag i tillvaron.³⁹ Under 1900-talets inledande decennier fick även krigets negativa sidor en tydlig språkdräkt då den enskilde soldatens öde åskådliggjordes genom ord som *krigsblind* och *krigsinvalid*. En utveckling som sammanföll med en vilja att beteckna krigets irrationella inverkan på människan vilket producerade nya ord som *krigshets*, *krigsgalen* och *krigspsykos*.⁴⁰

Det är likaledes först mot slutet av 1800-talet som strävan och önskan efter fred fick en språklig utformning. Genom nya ordsammansättningar som *fredsrörelse*, *fredsbehov*, *fredssträvan* och *fredspolitik* lyftes dess goda kvalifikationer fram och nödvändigheten att tillsammans aktivt arbeta för dess sak. Ett föreställningssätt som även påverkade den militära terminologin där ord som *fredshär*, *fredskader* och *fredsstyrka* introducerades vilket enligt Salomon ”påvisar en tydlig attitydförändring då inte bara krig, utan även fred, kom att betraktas som ett militärt uppdrag”.⁴¹

En undersökning av de vid sekelskiftet nybildade ordsammansättningarna kring termerna krig och fred hänger samman med en analys av hur det förflutnas och det framtidas tidsdimensioner relateras till varandra, det vill säga hur erfarenheten av det förflutna har bearbetats och hur förväntningar och förhoppningar om framtiden har formats i en viss historisk nutid.⁴² Ty ordsammansättningarna kan enligt Salomon betraktas som en ”återspeglning av verkligheten, men också som skapare av denna verklighet” då språket ”strukturerar verkligheten och därmed [människornas] handlande”.⁴³ På så vis är de språkliga nybildningarna både bidragande till, och indikatorer på, historisk förändring, något som blir tydligt när vi betraktar dem i ett större perspektiv.

Den historiska förändring som kan avläsas i sekelskiftets semantiska fält skall förstås utifrån det positiva budskap som civilisationstänkandet och det moderna projektet förmedlade. Det innebar en optimistisk syn på människans natur och en tro på möjligheten att reformera och förändra samhället till det bättre. I sådana utvecklingsoptimistiska perspektiv ingick att krig och våldsyttningar skulle

³⁹ Ibid., s.70-71.

⁴⁰ Ibid., s. 71-72.

⁴¹ Ibid., s. 72-73.

⁴² Kosellek 2004 (1979), s. 23-27, 169-171. Se även Jonas Hansson, ”Begreppshistoria: Program och praktik” i Nils Andersson & Henrik Björk (red.), *Idéhistoria i tiden – perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år*, Stockholm 2008, s. 282.

⁴³ Salomon 2009, s. 68. Se även Kosellek 2004 (1979), s. 109-111; Hansson 2004, s. 287.

minska och på sikt omöjliggöras i takt med samhällets modernisering. De nya ordsammansättningarna var sålunda meningsskapande och strukturerande i den bemärkelsen att de understödde ett tilltagande framstegstänkande som pekade bort från kriget som ett naturligt tillstånd och istället började beteckna det som ett undantagstillstånd som människorna hade möjlighet att undvika. Därmed skapades också nya förväntningshorisonter präglade av fred, humanism och framåtskridande.⁴⁴

Sekelskiftet utmärktes således på ett kulturellt plan av en allmän utvecklingsoptimism där civilisationen och kulturen uppfattades göra både tekniska och sociala framsteg. En sådan ensidig karakteristik är möjligtvis i behov av en nyansering då tidsperioden även ”inbegrep utvecklings- och modernitetskritiska motröster”, men i ett längre historiskt perspektiv framstår den likväl som rimlig.⁴⁵ Under det långa 1800-talet hade en mentalt lösgörande process mellan det förflutna och framtiden fodrat allt djärvare framtidsbilder och låtit framstegsbegreppet bilda en kronologiskt vidare ram för det moderna historiemedvetandet.⁴⁶ Detta innebar att även om man var medveten om tillvarons brister så kunde en försoning ske utifrån föreställningen om naturens och historiens ständiga utvecklingsprocess; de tragiska momenten i samtiden var parenteser vilka skulle suddas ut när civilisationen och kulturen nådde ett högre stadium.⁴⁷ I linje med detta menar Bernt Skovdahl att det sena 1800-talets tanke- och upplevelsevärld präglades av en *fullständig framstegstro*, förstått som en allmän upplevelse av historien som ett enda kontinuerligt framåtskridande. Föreställningen utmärkte sig i det att det förutsatte ett samband mellan materiell och moralisk utveckling och medförde sålunda att nya framsteg ständigt förväntades realiseras i allt snabbare takt.⁴⁸ I den här uppsatsen kommer jag att undersöka hur detta samband påverkades av krigsutbrottet 1914.

⁴⁴ Salomon 2009, s. 73-75.

⁴⁵ Larsson Heideinblad 2012, s. 122-123. Se även Anders Ekström, *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm 1994.

⁴⁶ Koselleck 2004 (1979), s. 165-195. Se särskilt s. 180-188.

⁴⁷ Gunnar Aspelin, ”Tidsidéer och tidsideal” i Jon Cornell, *De 50 åren: Sverige 1900-1950*, vol. III, Stockholm 1950, s. 7-8; Hobsbawm, s. 40-50; Martin Wiklund, *I det modernas landskap – Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*, Stockholm 2006, s. 58-59.

⁴⁸ Skovdahl 1996, s. 54-59; Skovdahl 2010, s. 58-60, 62-65. Se även Ekström 1994, s. 99, 103-104.

4. Upptakten – Förväntningshorisont i stormklockans tid

Som historikern Johan Östling framhållit så gick det under 1900-talets inledande decennium en tydlig skiljelinje mellan den svenska högern och den svenska vänstern i nästintill samtliga av samtidens stridsfrågor; rösträtten, försvaret, kvinnosaken, arbetarfrågan och unionen var utsatta för en hätsk och intensiv debatt.⁴⁹ Den tydliga skiljelinjen mellan de olika ideologiska lägren gällde emellertid även någonting annat. Den moderna tidsupplevelsens acceleration, vilken kunde lokaliseras och betraktas genom tilltagande samhällsförändringar, bar med sig frågor om dess mening, innebörd och förestående riktning. Detta var en tolkningsstrid som i hög grad gällde samtliga av tidens olika dimensioner: den långsiktiga historiska erfarenheten, samtidens positiva eller negativa tillstånd samt vilka förväntningar som uppfyllde framtidens synrand. Det innebar frågor om den västerländska kulturens framsteg eller förfall, människans natur och samhällets väsen, modernitet och tradition.

I detta det första av den empiriska undersökningens tre kapitel står begreppet *förväntningshorisont* i centrum. Det som fokuseras är de grundläggande resonemang som fördes månaderna innan krigsutbrottet om krigets möjlighet eller omöjlighet.

4.1 Skräckbilder och högerspöken

Vid åren kring 1914 präglades det politiska stämmningsläget i Sverige av oenigheten i försvarsfrågan. Å ena sidan en liberal ministär vars mål var att minska försvarsutgifterna, å andra sidan konservativa och ungkyrkliga kretsar som utifrån hotet från Ryssland och den storpolitiska utvecklingen krävde ökade anslag.⁵⁰ Denna splittring medförde att temat gavs stort utrymme i dagspressen under de månader som föregick krigsutbrottet. Diskussionen begränsades emellertid ofta till dagsaktuella realpolitiska kommentarer i anslutning till försvarsberedningarnas arbete där utslag för framstegstanken sällan förekom. Istället var det då blicken höjdes och diskussionen tilläts föras på mer övergripande nivåer som detta idékomplex kom till uttryck. Ett intressant citat i sammanhanget är det nedanstående från den socialdemokratiska tidningen *Arbetet*:

Den väpnade freden skall få sin dom... För i och med det nuvarande läget börjar man förstå individualismens faror. Man förstår att människan måste leva i gemensamhet, att hon vill existera utan att återvända till barbarens ståndpunkt... Innan katastrofen hunnit bli oundviklig, skall mänsklighetens sunda instinkt åter vakna upp och leda till en ny era för världsfreden.⁵¹

⁴⁹ Östling 2002, s. 12-14.

⁵⁰ Franzén 1986, s. 9-50.

⁵¹ Arbt 27/6 1914.

Här ser vi tydligt hur den socialdemokratiska förväntningshorisonten, trots en medvetenhet om samtidens kritiska läge, genomsyrades av en stark tilltro till den kommande tiden. Utifrån en historisk förståelse präglad av den allmänna utvecklingstanke som berördes i det föregående kapitlet uppfattades den moderna människan som allt mer distanserad från sina primitiva, krigiska böjelser. Högerens ”rustningshets” tedde sig därför som ”agitation utan förstånd”.⁵² Resonemanget är intressant att relatera till vad Claes Ahlund i sin forskning kallat för förkrigsperiodens gemensamma mentala militarisering. Bland diktare och författare på såväl höger- som vänsterkanten hade en intellektuell och känslomässig upprustning pågått under en lång tid före krigsutbrottet. Fördömanden av kriget som politiskt instrument blandades med ett godkännande av, och inte allt för sällan en längtan efter, dess moraliska och sammansvetsande kvalifikationer. Ahlund menar således att varken de konservativa eller de vänsteranslutna i vid bemärkelse uppfattade kriget som något ”från samhällsutvecklingen i övrigt väsensskilt, utan i grund och botten bara ännu en aspekt av den sedan länge pågående moderniseringsprocessen”.⁵³

I *Arbetet* såväl som i liberala *Dagens Nyheter* är det dock svårt att urskilja någon intellektuell eller mental militarisering liknande den som pågick inom högerpressen. Man talade tvärtom ofta om krigets successiva bortgång bland Europas civiliserade kulturfolk. Det kunde heta att ”När som hälst avbrytes det vilda krigstjutet av en from litania... Vi skall träda in i ett nytt partitidevarv där folket skuldra mot skuldra sluter upp i demokratins namn”.⁵⁴ Likartade tankegångar uttrycktes under rubriken *Den befriade världen* där en anonym skribent var övertygad om att i framtiden skulle ”den ökade användningen av de alltjämt mera sinnrika och värdefulla maskinerna” trygga det mänskliga framåtskridandet genom ett samhälle där ”kärleken ersätter svartsjukan” och där ”människorna i fredstillstånd arbeta på vetenskapens vidare utveckling till mänsklighetens ära”.⁵⁵

Vad som uttrycks i citaten ovan är inte det mobiliserande tvivel som Ahlund låtit karaktärisera förkrigsperioden. Tvärtom förmedlades en optimistisk människosyn där gemene mans ökade politiska inflytande, människans handlande förnuft och de vetenskapliga framstegen uppfattades som en motvikt mot samhällets aggressiva krafter. Med andra ord förstods den moderna samhällsutvecklingen inte som krigisk eller våldsam, utan snarare som fredlig och samförstående. I enlighet med Bernt Skovdahls definition av fullständig framstegstro förklarades mänskligheten så

⁵² Arbt 23/6 1914.

⁵³ Ahlund 2007, s. 16-17. Se även Claes Ahlund, ”Författarna och första världskriget: De krigförande länderna och det neutrala Sverige” i Christina Tellgren (red.), *Vänbok till Alvar Wallinder*, Gävle 2001, s. 26.

⁵⁴ DN 27/6 1914.

⁵⁵ Arbt 27/6 1914.

som kollektivsubjekt utvecklas såväl kulturellt som etiskt och tekniskt.

Utmärkande för den samlade vänsterpressen var att förklara de tilltagande storpolitiska spänningarna genom att hänvisa till nationalismen. Utifrån en idévärld vars fredstanke vilade på ett demokratiskt och kosmopolitiskt samarbete mellan Europas folk framstod de konservativas hätska patriotism som förnuftsvidrig; som utslag av ”instinkter” vilka ansågs ”söka sig på fantasiens och känslans område”.⁵⁶ Vad som här angreps var inte ”den svenska nationalkänslan” i sig – vilken såväl liberaler som socialdemokrater var måna om att eftertryckligt vilja bejaka – utan mer specifikt den ”fanatiska självhävdelse som mist sinnet för de objektiva och historiska måtten”. Detta hetsande gentemot andra sågs som en konsekvens av högerens ”ständiga vilja till makt”, vars ”söndringsarbete” befarades kunna få ”olycksdiga konsekvenser för det egna landet”.⁵⁷

Den aggressiva nationalismen uppfattades emellertid inte bara som farlig i det att den motsatte sig den ur 1800-talet växande internationalismen. Den betraktades även som ett medel för att opponera sig mot vänsterns inrikespolitiska arbete då sociala reformer och utjämningspolitik nedprioriterades i skuggan av försvarsfrågan. I en ledarartikel i *Dagens Nyheter* uttrycktes det på följande sätt:

Den svenska nationalismen å högerens vägnar innebär ingenting annat än ett motsättande gentemot socialt reformarbete, vilket tryggt utvecklingen under de senaste åren och skola så göra även i fortsättningen... I det ena allt för fosterlandet – när det gäller militärväsendet – i det andra intet – när det är fråga om att pålägga de högre klasserna en smula moderation i de individuella njutningarna.⁵⁸

En konsekvens av detta synsätt var att högerens varnande röster om ett stundande krig reducerades till att endast gälla som konservativ propaganda. Hotet från ”den ryska panslavismen” beskrevs av en liberal skribent som ”skräckbilder” och ”högerspöken”, vilka gjorde ”sitt bästa för att jaga upp skrämelsen och driva fram rustningar utan gräns och besinning”.⁵⁹ Att de konservativas alarmerande röster saknade verklig grund var även Socialdemokraternas ledare Hjalmar Branting säker på när han i en artikel publicerad i mitten av juli hävdade att ”rustningspressen målar svart mot bättre vetande. Man överdriver det osäkra läget som om kriget stode för dörren... Må vårt folk behålla huvudet kallt i den vilda hetsen... Vi veta bättre!”⁶⁰

⁵⁶ DN 15/7 1914.

⁵⁷ DN 26/6 1914.

⁵⁸ DN 14/7 1914.

⁵⁹ DN 15/7 1914.

⁶⁰ Arbt 15/7 1914.

Sammantaget stod alltså såväl den liberala som den socialdemokratiska förväntningshorisonten främmande inför högerens intensiva varningsrop. Utifrån ett erfarenhetsrum som medgav att förbättringar inom olika mänskliga teknik-, kultur- och samhällsområden hade ägt rum i flera steg genom historien var tilltron till den växande demokratin och det mänskliga förnuftet stor, vilket medförde att krigsropen viftades bort som ett imaginärt politiskt redskap för högerens debattörer i försvarsfrågan. I den mån samtidens kritiska läge diskuterades hänvisades det till ett progressivt civilisationstänkande som förpassade kriget till det förflutna. Framtidsbilderna målades därför inte sällan i ljusa färger då man var övertygad om att den utveckling som man under det senaste århundradet hade kunnat observera även i fortsättningen skulle innebära tekniska och sociala framåtskridanden. Vid denna tidpunkt var detta emellertid endast en av många olika samtidstolkningar som förmedlades i den svenska dagspressen. Vi skall gå vidare genom att närma oss dess kritiker.

4.2 Mental militarisering

”Snart bryter pröfningens dag in, och då gäller det att Sverige står beredt!” skrevs det i en ledarartikel i konservativa *Nya Dagligt Allehanda* som kommentar på samtidens instabila läge.⁶¹ Några dagar senare höjdes liknande röster bärandes varningens tecken då man upplevde att ”krigsrisken rycker allt närmare... och krig lär väl ej heller i längden kunna undvikas”.⁶²

Dessa citats illavarslande ton var karakteristisk för hur den konservativa pressens debatt fördes under sommaren 1914. I öster tyckte man sig kunna se upprinnelsen till ett direkt angrepp mot det egna landet vilket tillsammans med den storpolitiska utvecklingen i allmänhet krävde ökade anslag till landets försvar. Men trots det överhängande krigshotet nådde inte försvarsfrågan någon lösning, den markanta skiljelinjen mellan de olika partiernas ståndpunkter förblev intakt och orosmolnen hopade sig kring högermännens förväntningshorisont. Under rubriken *Är trilska en honnörssak?* jämrade man sig följaktligen över ”vänsterns förunderliga psykologi” då de inte kunde förmå att ”sätta det allmänna intresset framför partidoktrin och partitrilska”. Artikelns dystra iakttagelser avslutades frågande: ”Skall det nödvändigt behövas dyrköpta och för svenska folk olycksdigra erfarenheter, innan äfven i landets lifsfråga det politiska samvetet på vänsterkanten vaknar?”⁶³

Vanligt i detta sammanhang var att angripa de sociala och politiska förändringar som 1800-talets omvälvande samhällsprocesser hade frambragt. Det överhängande krigshotet framställdes ofta sida

⁶¹ NDA 1/7 1914.

⁶² NDA 6/7 1914.

⁶³ NDA 2/7 1914.

vid sida med den framväxande arbetarrörelsen och partiväsendets pluralistiska utveckling. Tillsammans skapade detta en syntes av misstro gentemot den parlamentariska demokratin. Det kunde heta att ”man måste vara blind för att inte se den fara som hotar kulturen genom arbetarrörelsens frammarsch. Dess legioner bilda en barbarhär mera omstörtande än den 'gula faran'!... och dock äro de medborgare – med rösträtt!”⁶⁴ På ett likartat sätt beskrevs det moderna Sverige i flera artiklar som ”sjukt” och ”förgiftat – i och med socialismens och liberalismens dekadanssträfvanden”,⁶⁵ vilket sammantaget hotade att leda till en ”nationell undergång”.⁶⁶

Nära besläktade med dessa betraktelser över nationens och folkets moraliska förfall var de många utläggningar som förklarade vänsterns ovilja i försvarsfrågan genom att hänvisa till dess felaktiga uppfattning om människan och världen. Som frontgestalt för denna tolkningsram stod den konservativa riksdagsledamoten, tillika professorn i statskunskap, Rudolf Kjellén. I artikelserien *Nationalism – En politisk undersökning* klargjorde han sin ståndpunkt:

Förnuft och vetande ha i folkens lif städse spelat en andra rangens, en underordnad, tjänande roll, och skall så evigt göra... Därför står nationalismen ensam på verklighetens mark med sin utgångspunkt i striden som det normala folkens eviga och absoluta fiendskap som historiens grund... Kosmopolitismen må drömma om nya himlar och en ny jord, men lejon och kid skola aldrig beta tillsammans i syskonkärlek.⁶⁷

Kjellén hade som synes ingenting till övers för socialdemokraters och liberalers uppfattning av krig som en anomali i modern-civilisatoriska sammanhang. Tvärtom framställdes det som en naturlig del av världens beskaffenhet då öppen kamp ansågs vara dess ursprungliga tillstånd. Detta var med Kjelléns egna ord ett konstaterande ”bortom rätt och orätt, bortom kultur och barbari, enligt naturens eviga lag”. Det förhållandevis fredliga 1800-talet betraktades därför som ”icke en regel, utan undantag, beroende på en speciell konstellation som snart skall vara förbi”. Detta hade högern insett till skillnad från dess meningsmotståndare på vänsterkanten vars optimistiska och fredliga människosyn ansågs stå ”i en rent förfärande obekantskap med världen”.⁶⁸

Givet denna samtidstolkning av ”dekadanssträfvanden” och verklighetsfrånvända tankemönster är det kanske inte så oväntat att det överhängande krigshotet, bland vissa av *Nya Dagligt Allehandas* skribenter, förutsattes ha välgörande effekter. ”Vi andas äntligen en frisk och härdande luft vilken

⁶⁴ NDA 6/7 1914.

⁶⁵ NDA 19/7 1914.

⁶⁶ NDA 11/7 1914.

⁶⁷ NDA 9/7 1914.

⁶⁸ NDA 9/7 1914.

får 80-talets idévärld att blekna”, skrev den upptäcktsresande tysklandsvännen Sven Hedin. ”Det glada hjältesinnet”, fortsatte han, ”som kan slå öfver ibland, men också slå ett slag, som ser till väsendet bakom formerna, skall befria oss genom handling”.⁶⁹ Även Kjelléns avslutningsartikel om den nationella idén var fylld utav förväntan:

Nationalismen är lifsviljan själf bortom rätt och orätt, folkets elementära själfbevaringsdrift, som inför tanken på undergången tillgriper och måste tillgripa andra medel och vägar än bokhålleriets... Hur krympa de ej samman processmakarna, inför denna höga lära om det nationella lifvets rätt och plikt! I dekadentider, när privatlifvet icke har annat innehåll än det materiella lifvet och intet högre mål än makten, då göra de sig breda och förmörka firmamentet. Därför måste de fly, som nattugglor för solen, när dagen går upp igen i Sveriges lif!⁷⁰

För både Hedin och Kjellén var krigshotet en besvärjelse som riktades mot upplysningens intellektualism och lyckomoral. Utifrån ett konservativt erfarenhetsrum, som till skillnad från dess socialdemokratiska och liberala motsvarigheter betraktade krig som en naturlig del av världens beskaffenhet, artikulerades en annorlunda uppställd förväntningshorisont som i det annalkande kriget såg möjligheten att bryta upp den fega och dekadenta livsstil som fredens drömlösa sömn hade inneburit till förmån för nationell enighet och mänsklig dådkraft. Som Claes Ahlund visat var vid den här tiden sådana föreställningar närmast en kliché inom den nationella litteraturen, där det förestående kriget tycktes lova en annan verklighet, bortom partipolitik och parlamentarism, utifrån historiens högre mening.⁷¹

4.3 Inför kommande världsbrand

Under den sista veckan i juli publicerade *Nya Dagligt Allehanda* följande karakteristiska kommentar i samband med att Österrike-Ungern utfärdat ultimatum till Serbien:

Vi stå inför händelser af oberäknelig räckvidd... En oförlätlig lätthet vore det, om svenska folket, huru nu sakerna utveckla sig, icke skulle draga någon lärdom af den förnyade allvarliga påminnelsen... ”Spökprofetiorna” slog in med häpnadsväckande snabbhet och det är sannerligen icke den svenska riksdagens förtjänst, om vi kunna motse hvad framtiden bär i sitt sköte utan allt för starka farhågor. Svårligen kunna våra partipolitiker fritagas från beskyllningen att hafva frestat Gud genom sin brottsliga envishet att slå alla varningar i vädret.⁷²

⁶⁹ NDA 11/7 1914.

⁷⁰ NDA 11/7 1914.

⁷¹ Ahlund 2007, s. 58-60. Vilken roll nationalism och nationellt tänkande spelade i lovprisandet av kriget och krigiska dygder i en tid präglad av en genomgripande moderniseringsprocess har belysts av Rune Johansson i artikeln ”Nationens manliga dådkraft. Krig och fred i nationella föreställningar 1815-1945” i Magnus Jerneck (red.), *Fred i realpolitikens skugga*, Lund 2009, s. 111-142.

⁷² NDA 25/7 1914.

Passagen visar hur den konservativa reaktionen på krigets inledningsfas var mättad med förkunnelse. En central beståndsdel inom detta meningssammanhang var som vi sett en kritik av det moderna projektets söndrande krafter, där man i synnerhet ifrågasatte värdet av den parlamentariska demokratin och sanningshalten i det sena 1800-talets optimistiska människosyn. Kontinentens utveckling från fred till krig tolkades således inte bara som en politisk seger gällande försvarsfrågan, utan även som ett slags historiefilosofisk rättskipning där socialdemokraters och liberalers naiva optimism fick ge vika för händelsernas sammanhang. Denna hållning sammanfattades på ett symptomatiskt sätt i en artikel av historikern Harald Hjärne där han konstaterade att nu var tiden inne för att lämna upplysningens abstrakta och idealiserade tankeväsen, befria sig från parlamentarismens fega utrikespolitik och bejaka relationen med det tyska kulturfolket.⁷³ Framtiden var oviss, men krigets maningar tydliga.

Den minsta gemensamma nämnaren för vänsterpressens reaktion på händelserna under de sista julidagarna var en utbredd ambivalens. Så sent som två dagar innan krigsutbrottet lugnade *Dagens Nyheter* sina läsare genom att ställa den ledande frågan: ”Skulle icke civilisationen, som mellan de mindre samhällena skapat ett välgörande och sunt skiljedomsförfarande, äga kraft nog att utsträcka detta skiljedomsförfarande att gälla även folken emellan?”⁷⁴ I *Arbetet* talades det om en ”internationell storstrejk vid krig” där ”de stora arbetarmassornas vilja till fred” skulle motsätta sig ”de härskande klassernas eventuella krigslystnad” och sålunda omöjliggöra en krigisk utveckling.⁷⁵ Samtidigt blev de lugnande rösterna allt färre i takt med att krigsropen runt om i Europa blev allt fler. På en socialdemokratisk kultursida ställde en förfärad skribent frågan: ”skall krigets furie sönderbryta allt förnuft och under närmaste tiden kasta sig upp till Europas egentliga härskarinna?”⁷⁶ och i en liberal ledarartikel konstaterades det desillusionerat att ”Man känner sig ingenstädes riktigt säker att inte det orimliga inträffar... Man måste medge att det ligger något djupt nedslående däri att ingen vågar med full säkerhet förklara: detta är omöjligt, eftersom det är mot förnuftet!”⁷⁷

Vad som framkommit av genomgången ovan är hur krigets möjlighet eller omöjlighet in i det sista var en omstridd fråga. Skillnaden mellan å ena sidan en konservativ världs- och människosyn där krig förklarades utgöra ett slags ”naturens eviga lag”⁷⁸ och å andra sidan ett upplysningsfärgat

⁷³ NDA 25/7 1914.

⁷⁴ DN 25/7 1914.

⁷⁵ Arbt 22/7 1914.

⁷⁶ Arbt 28/8 1914.

⁷⁷ DN 31/7 1914.

⁷⁸ NDA 9/7 1914.

utvecklings- och framstegstänkande inom vilket krig betraktades som en atavism medförde diametralt olikartade förväntningar på vad framtiden skulle föra med sig. Den kollektiva entusiasm som åtskilliga forskare låtit karakterisera den europeiska krigsförväntan under sommaren 1914 är således alldeles för enkel för att beskriva stämningarna i det svenska dagspressmaterialet.⁷⁹

⁷⁹ Se exempelvis Alf W. Johansson, *Europas krig. Militärt tänkande och politik från Napoleontiden till andra världskrigets slut*, Stockholm 2006, s. 177-178; Ekstein 1990, s. 55-64; Glenn R. Wilkinson, *Depictions of War in Edwardian Newspapers, 1899-1914*, Basingtoke 2003, s. 39-41, 66-67, 134-137; Nordin 2002 (1998), s. 22-23; Sturfelt 2008, s. 13.

5. Utbrottets erfarenhet – Krig, fred och utvecklingens primat

Följande kapitel behandlar dagspressens omedelbara reaktioner på krigets utbrott och är avgränsat till den samlade textproduktionen för augusti månad. I centrum står de principiella resonemang som fördes om krigets orsaker och fredens villkor. Vid behandlingen av det empiriska materialet har begreppen *ansvar*, *skuld*, *orsak* och *mening* fokuserats i syfte att undersöka hur kontinuiteten mellan det historiska framstegsperspektivet och förväntningshorisonten påverkades av att samtidsdelen av erfarenhetsrummet upptogs av krigets utbrott. Hur kunde exempelvis krigsutbrottet förklaras mot bakgrund av en utvecklingsoptimistisk historie- och människosyn? Innebar den påbörjade konflikten att anhängare av framstegstanken anslöt sig till ett mer pessimistiskt förhållningssätt eller kunde olika typer av framstegsoptimistiska alternativ mobiliseras? Och hur var stämningen i högerpressen vars krigsprofetior hade slagit in med våldsamt kraft?

5.1 Makthavarnas och samhällssystemets skuld kontra framstegsoptimistiska alternativ

Mot den bakgrund som tecknades i det kontextuella kapitlet, samt i redogörelsen för vänsterpressens förväntningshorisont under sommaren 1914, framstår utropandet av ett europeiskt storkrig som ett tydligt brott mot det omfattande framåtskridande som så många liberaler och socialdemokrater hade upplevt sig kunna observera under kontinentens fredstid. En tilltagande klagosång tog sig därför ton under krigets första månad vilken riktades mot den förskräckliga världsbranden. I *Arbetet* frågade sig en skribent: ”När 20 århundradens kristendom genomsyrat människorna, när människorättsprinciperna triumferat sedan franska revolutionen, hur kan det då vara möjligt att miljoner människor kunna mörda varandra utan att veta varför?” Frågan lämnades emellertid inte obesvarad då ”de ledande i Tyskland, Frankrike, Ryssland och Italien” utpekades som ”människor med gemensam smak för blodbadet”.⁸⁰ Temat ”världskrigets orsaker” mötte även läsarna i *Dagens Nyheter* där det några dagar efter krigsutbrottet framhölls att:

Kommer den insikten till aktualitet hos folken att det icke existerar någon naturlag som framtvingar världskriget, utan att detta beslut genomföres och genomlides i sista hand av människor som ha rätt och skyldighet att bruka sitt förnuft, så viker efter hand denna förskräckliga känsla av något ödesbestämt som förbereder själva olyckan.⁸¹

Här liksom i den socialdemokratiska dagspressen utpekades de föregående årens militära upprustningar som orsak till kriget. Istället för att proklamera för ”sans, klokhets och

⁸⁰ Arbt 4/8 1914.

⁸¹ DN 31/7 1914.

ansvarsmedvetenhet” hade ”ledningen av världens öden” istället uppmanat ”alla att göra sig krigsberedda”. Ansvaret för det utbrutna kriget lokaliserades på så vis till de styrande skikten vars lättsinniga och samvetslösa beteende hade gjort ”det omöjliga och absurda möjligt och verkligt”.⁸²

Som David Larsson Heidenblad har visat så innebar en sådan här förklaringsmodell en tydlig distinktion mellan människoskapande katastrofer och naturkatastrofer, där kriget utan tvekan ansågs tillhöra den människoskapande sfären.⁸³ I sin avhandling relaterar han detta resonemang till det meningssammanhang som Lina Sturfelt i sin forskning kallat för den fatalistiska berättelsen om kriget. I veckopressen jämfördes och jämfördes kriget ständigt med olika former av naturkatastrofer som en självantänd brand, ett plötsligt åskväder eller en oberäknelig flodvåg. Därigenom framställdes kriget som ett naturligt och för människan oundvikligt inslag i tillvaron, något som låg bortom hennes vilja och kontroll. Att i ett sådant sammanhang försöka lokalisera ansvar och fördela skuld var meningslöst och istället skrevs alla människor fram som oskyldiga offer för händelsernas gång.⁸⁴

Ett sådant passiviserande användande av naturrelaterade metaforer förekom sällan i vänsterpressen under krigets första månad. I liberala och socialdemokratiska meningssammanhang politiserades tvärtom katastrofmetaforerna och fick bilda en grundval för deras respektive krigstolkning. I *Dagens Nyheter* var man övertygad om att ”världsbranden, som i ett ögonblick satt större delen av Europa i lågor” hade ”tänts mot det överväldigande flertalets vilja av dem som nu tvingas att låta elden härja”⁸⁵ och i *Arbetet* konstaterades det att ”ett fåtal samvetslösa människor har satt hela Europa i brand”.⁸⁶ Utifrån en sådan logik betraktades även de krigstolkningar som hänvisade till religiösa orsaksförklaringar som endast ett sätt att avpolitisera krigsutbrottet i syfte att frikalla makthavarna från deras ansvar och skuld.⁸⁷ ”Det är en hädelse att hänföra mänsklighetens skam till det gudomliga”⁸⁸ slogs det fast på en liberal kultursida och när alla parter vid krigsutbrottet traditionsenligt gjorde anspråk på stöd från ”den allsmäktige” anmärkte en socialdemokratisk skribent kritiskt att ”det är det märkliga vid militarismens 'Gud', att han alltid befinner sig på båda sidor av gränsen”.⁸⁹

⁸² DN 31/7 1914. Se även DN 3/8 1914; Arbt 1/7 1914. Arbt 31/7 1914.

⁸³ Larsson Heidenblad 2012, s. 147-148.

⁸⁴ Sturfelt 2008, s. 48-53.

⁸⁵ DN 3/8 1914.

⁸⁶ Arbt 11/8 1914.

⁸⁷ För en mer djupgående redogörelse för hur religiösa förklaringsmodeller utsattes för kritik se Larsson Heidenblad 2012, s. 154-155.

⁸⁸ DN 20/8 1914.

⁸⁹ Arbt 30/7 1914. Se även Arbt 11/8 1914.

Passagera ovan visar att den förändringsprocess som Martin Ceadel och Kim Salomon redogjort för angående synen på krig och fred hade slagit igenom på bred front i augusti 1914. Genom en kombination av teknisk utveckling, framväxten av de moderna sociala och politiska förhållandena samt ett progressivt civilisationstänkande hade ett utvecklingsoptimistiskt synsätt blivit kulturellt dominerande. En konkret konsekvens av detta var att skribenterna i *Arbetet* och *Dagens Nyheter* inte längre betraktade krig som ett fenomen utom mänsklig kontroll, utan tvärtom som något onormalt som genom en förnuftig statsordning skulle kunna undvikas.⁹⁰

En central beståndsdel i den socialdemokratiska krigstolkningen var att förklara kriget genom att hänvisa till kapitalismen. Tolkningsramen knöt an till en sedan länge väl etablerad argumentationskedja där konflikten mellan stormakterna ansågs vara en direkt produkt av den immanenta diharmonin som kännetecknade samhällssystemet i stort. Det kunde heta att ”Hela samhället är byggt på krig. Den enes bröd är den andres död! Det är vårt nuvarande samhälles valspråk”⁹¹ och i ett *Manifest till Sveriges folk*, som i början av augusti antogs vid det Socialdemokratiska arbetarpartiets nionde kongress, fastslogs det att ”Katastrofen” är ”förberedd av mäktiga kretsars ekonomiska vinstintressen” och ”påskyndad genom militarismens allt mer olidliga tryck över folken”.⁹²

Stämningen i *Arbetet* var vid krigsutbrottet emellertid inte bara antikapitalistisk och antimilitaristisk, utan även pacifistisk. Efter krigets första vecka kunde man läsa att ”vår fasta tro och vårt hopp är, att krigets fasor skola öppna ögonen på folken, så att de kunna se och lära, att krig är barbari, ovärdigt civiliserade stater, och att framtiden böra följa socialdemokratins manande ord om brödrafred på jorden”.⁹³ Vid samma tidpunkt klargjorde en annan skribent att ”det är fredens och rättfärdighetens arbete som vi vilja fullfölja, låt oss därför en gång för alla hindra krigets spöke från att i framtiden stiga upp ur sin grav”.⁹⁴

Citaten är representativa för den fredstanke som växte fram under 1700-talet och som kom att bli alltmer utbredd under det moderna tidevarvet, ett tänkande inom vilket freden betraktades som en immanent möjlighet; ett positivt tillstånd vilket skulle uppstå genom ”en förändring i staternas inre

⁹⁰ Ceadel 1996; Salomon 2009.

⁹¹ Arbt 11/8 1914.

⁹² Arbt 6/8 1914.

⁹³ Arbt 5/8 1914.

⁹⁴ Arbt 4/8 1914.

organisation”.⁹⁵ Som Alf W. Johansson konstaterat så fanns det ett revolutionärt element i detta tänkande vilket var grundläggande för den socialistiska världsuppfattningen; endast genom en omdaning av de politiska och sociala strukturerna skulle den eviga freden kunna realiseras och sedermera säkras.

Vid krigsutbrottet blev denna föreställning synlig i det att den pågående europeiska konflikten tolkades som slutet på den rådande världsordningen. Det kunde heta att nu ”skall socialismen växa dag för dag, och visa att det inte var socialismen som skrev sin bankruttförklaring vid kriget, tvärtom!”⁹⁶ eller ”ur kapitalismens ragnarrök skall en ny jord resa sig, en jord, varpå socialismens rättfärdighet och brödrafred bor”.⁹⁷ Snarare än ett exempel på civilisationens undergång framställdes kriget här som en skiljelinje i tiden som pekade bort från det kapitalistiska systemet och mot en ny världsordning. Det utbrutna kriget avvek visserligen mot uppfattningen av den långsiktiga historiska utvecklingen som en serie framsteg, men det innebar inte ett övergivande av framstegstanken som sådan. Tvärtom uppvisades i *Arbetet* en häpnadsväckande tillit gentemot den långsiktiga historiska framstegstrenden vilket fick samtidens kris att uppfattas som övergående. ”Kriget skall vända upp och ner på överklassens och arbetarklassens öde” så att socialismen ”kan skaffa fri bana för mänsklighetens andliga och sedliga fullkomlighet”⁹⁸ skrevs det exempelvis i en ledarartikel, som samtidens kritiska läge till trots, hänvisade till en samhällelig såväl som moralisk utveckling.

I sin undersökning av krigs- och fredstraditioner karakteriserar Johansson den socialistiska fredstanken som en ”utopisk pacifism” vilken skilde sig från liberalernas ideologiska fredstanke; om de förstnämnda i kriget såg en chans till en omvälvning utav samhällets totala struktur, satte de senare sina förhoppningar till att den rationalism som föregått kriget åter skulle kunna förverkligas i ett fredligt samfund.⁹⁹

Kunde det ur krigets utmattning framgå en allmän jämvikt i Europa och sådana grunder förläget att vardera makten känner sig trygg mot utvidgningssträvanden hos grannen – kunde sålunda på krigets utslag med tillförsikt byggas ett lugnt och varaktigt fredstillstånd, var under den nationernas sammanväxling som till det sista var i ett så löftesrikt framåtskridande skulle fortgå och bära sina frukter – så skola i allt fall dessa förfärliga offer av människoliv och ekonomiska värden icke varit förgäves.¹⁰⁰

⁹⁵ Alf W. Johansson, ”Fredstanken i Europa” i Immanuel Kant, *Om den eviga freden. Översatt och försedd med en inledande essä om fredstanken i Europa av Alf W. Johansson*, 1996, sid. 24.

⁹⁶ Arbt 17/8 1914.

⁹⁷ Arbt 17/8 1914.

⁹⁸ Arbt 27/8 1914.

⁹⁹ Johansson 2006, s. 136-137 och 407-410.

¹⁰⁰ DN 19/8 1914.

I citatet återfinns karakteristiska beståndsdelar för den liberal-pacifistiska strömning som vid sekelskiftet på allvar hade gjort avtryck i det svenska debattklimatet.¹⁰¹ Utifrån det här perspektivet var kriget en obsolet företeelse som bäst bekämpades med mellanfolkligt samarbete och sociala, stabiliserande reformer. Skulden till det europeiska krigssammanbrottet fann man därför i den ”fanatiska nationalism” som hade ”ersatt den kosmopolitiska rörelse som sågs fröjdas på 80-talet”.¹⁰² Temat gick igen även i en annan artikel, men istället för den aggressiva nationalismen betonades den rådande ordningens brister och olika intressegruppers kortsiktiga agerande som orsak till kriget:

Kriget har på ett smärtsamt sätt blottat bristerna i den rådande statsordningen... Om det finns något som helst hopp bakom den olycka som nu vilar över världen så är det, det att folken äntligen skola rycka upp sig till en vidräkning med dem som bära skulden till att detta fått ske. Intet av de folk som nu ryckts från fredens arbete har velat detta krig. Skulden ligger hos de styrande och den dag kommer väl då de skola avordas räkenskap.¹⁰³

Förklaringsmodellen hade tydliga beröringspunkter med den socialdemokratiska krigstolkningen i det att den vände sig mot statsmännens ”egoistiska strävan” och samhällets ”inre splittring och misshälligheter”.¹⁰⁴ Däremot sammankopplades ansvarsfrågan i liberala meningssammanhang inte med någon grundläggande systemkritik. Istället lyftes ökad demokratisering och internationellt samarbete fram som de krafter vilka tillsammans skulle kunna övervinna kriget och åstadkomma en politisk och social harmoni.

Vad ovanstående kapitel visar är att skribenterna i *Arbetet* och *Dagens Nyheter* i mångt och mycket var eniga om hur ansvaret och skulden för världskriget skulle fördelas. Trots ideologiska skillnader i föreställningar om krigets orsaker och fredens villkor vände de sig unisont mot enskilda makthavare eller samhällsgrupper vilka ansågs ha ”släppt lös krigsfurien”.¹⁰⁵ Detta medförde att de båda tidningarna förmådde mobilisera olika former av framstegsoptimistiska alternativ trots att krigsutbrottet upptog erfarenhetsrummets samtidsdel. Den socialdemokratiska krigstolkningen var emellertid betydligt mer handlingskraftig än dess liberala motsvarighet då den anammade en övergripande systemkritik av det rådande samhällstillståndet. Detta hade till följd att även om

¹⁰¹ Om den borgerliga fredsrörelsen se Fredrik Egefur, ”Pacifism – en sekelskiftesparadox? Svenska freds- och skiljedomsföreningens pionjärtid” i Lars Berggren, Klas-Göran Karlsson & Charlotte Tornbjær (red.), *Möten med historiens mångfald*, Lund 2010, s. 262-273.

¹⁰² DN 30/8 1914.

¹⁰³ DN 17/8 1914.

¹⁰⁴ DN 17/8 1914.

¹⁰⁵ Arbt 6/8 1914.

samtidserfarenheten karakteriserades av en pågående kris så kunde det vid förväntningshorisonten uppmålas en vidare framstegsutveckling utifrån föreställningen att kriget skulle innebära slutet för den nuvarande världsordningen.

Resonemanget är intressant att relatera till den distinktion som Tore Frängsmyr gjort mellan framstegstanken och den utopiska traditionen. Hans polarisering grundar sig på att det traditionella framstegstänkandet upprättar en kontinuitet mellan det samtida läget och en positiv framtid genom att förespråka ”det effektiva samhället”, medan ett utopistiskt tänkande bygger på ett radikalt brott med det rådande tillståndet genom att förespråka ”det goda livet”, förstått som en vilja att ”anpassa sig till naturen”.¹⁰⁶ Mot bakgrund av min undersökning är emellertid en sådan distinktion alldeles för snäv och statisk. Visserligen genomsyrades den socialdemokratiska krigstolkningen av en revolutionär förändringsvilja vilken formulerades utifrån en desperat uppfattning av det rådande tillståndet. Men den grundade sig ytterst på en tillit gentemot den långsiktiga historiska erfarenheten uppfattad som en serie sociala, moraliska och tekniska framsteg. Det var alltså mot bakgrund av den långsiktiga historiska framstegstrenden som den samtida krisen kunde uppfattas som övergående och således förmå diverse utvecklingsoptimistiska alternativ att projiceras mot framtidens synrand. Detta talar för att vi skall förstå den socialdemokratiska revolutionära förändringsviljan, inte som en utopism i motsats till framstegstanken, utan som ett mer kraftfullt mobiliserande av framstegsoptimism.

5.2 Konservativa orsaksföreställningar och utvecklingens primat

För att anknyta till David Larsson Heidenblads tankefigurer om olika orsaks- och ansvarsföreställningar så anslöt sig socialdemokrater och liberaler gemensamt till typen lokaliserad kausalitet. Denna orsaksförklaring framfördes i uttalad polemik mot uttryck för fatalistisk kausalitet som utgjorde en självklar utgångspunkt för många skribenter i högerpressen. Det kunde heta att ”Vi måste, om vi kunna och få hoppas på framgång, lita till någonting högre än våra mänskliga bedömanden allenast... stora händelser öfver hvilka vi icke ägt någon makt, ha under de senaste veckorna brusat fram öfver oss.”¹⁰⁷ eller ”mänsklighetens öde skapas på ett djup och en höjd, dit själfva stormakternas viljor icke räcka, men där en högre makt och vilja sker – såsom i himmelen så ock på jorden.”¹⁰⁸

¹⁰⁶ Tore Frängsmyr, *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk idétradition*, Stockholm 1990, s. 235.

¹⁰⁷ NDA 25/8 1914.

¹⁰⁸ NDA 1/8 1914. Se även NDA 4/8 1914.

Istället för att i likt vänsterpressens sekulära orsaksförklaringar placeras in i händelseutvecklingens centrum fick människan i den konservativa krigstolkningen infinna sig i dess periferi, utlämnad till guds allmakt och försyn. I ett sådant perspektiv avsades det mänskliga, individuella handlandet förmågan att påverka världens gång och istället uppmanades människorna att påverka sin inställning till det som hände runt omkring dem. Som Larsson Heidenblad visat så var detta en hållning som den konservativa dagspressen delade med kyrkans officiella böndagstexter där ”de böner som riktades till Gud” enbart ”syftade till att ändra det egna förhållningssättet”.¹⁰⁹ Sålunda betraktades ansvaret för krigsutbrottet som ”allas och ingens”¹¹⁰ då krigets gång ytterst var utelämnat åt någon annan än människan att bestämma.

Krigets orsak och mening diskuterades även utifrån ett politisk-vetenskapligt perspektiv där människans natur, statsystemets karaktär och historiens lärdomar lyftes fram som objektiva förutsättningar för en analys av den konfliktfyllda händelseutvecklingen i Europa. Den mest värtalige företrädaren för en sådan tolkningsram var Rudolf Kjellén, som i början av augusti publicerade följande karakteristiska krigskommentar:

Kriget var för oss ett förbleknat spöke utan kropp och lif, ett abstraktum, som vi i grunden icke kunnat tänka oss i konkret gestalt... Och nu står det i fruktansvärd verklighet så godt som inpå oss. Det fanns blott ett vittne på denna verkligheten gent emot tron och fantasien, nämligen förståndet.¹¹¹

För Kjellén utgjorde krig en naturlig del av världens beskaffenhet. I kontrast till liberala och socialdemokratiska meningssammanhang utgick han från en mer pessimistisk människosyn då det ”förstånd” som han tillskrev den egna ståndpunkten förklarade att ”mänskligheten på sin sekulära vandring icke kan ha förvandlats helt på en viss punkt, så att alla gemensamma erfarenheter skulle ha slocknat i och med Berlinkongressen 1878.”¹¹² Detta gick även igen i en annan artikel där han argumenterade för att ”Man måste såvidt möjligt ställa sig själf utanför på förnuftets och erfarenhetens mark, med bortelimierandet af den konventionella fraseologin och af alla tomma troselement”.¹¹³ Här riktades kritik gentemot tron på människans alltigenom fredliga natur och istället lyftes det logiska i krigsutbrottet fram; ”geografien och den politiska egoismen” ansågs tillsammans kunna ge objektiva förutsättningar för ett omdöme om varför kriget hade brutit ut och

¹⁰⁹ Larsson Heidenblad 2012, s. 128 och 166. För en mer djupgående redogörelse för religiösa krigstolkningar i dagspressen se s. 151-154.

¹¹⁰ NDA 26/8 1914; NDA 27/8 1914; NDA 28/8 1914.

¹¹¹ NDA 1/8 1914.

¹¹² NDA 1/8 1914.

¹¹³ NDA 15/8 1914.

hur det skulle kunna tänkas utvecklas inom den närmaste tiden.¹¹⁴

Då krig uppfattades som ett naturligt tillstånd utifrån såväl religiösa som politisk-vetenskapliga aspekter var ett vanligt tema i högerpressen att, likt Kjellén, rikta kritik gentemot vänsterns optimistiska syn på människan och världen. Det kunde heta att ”Det är icke lätt att erkänna att man i hela sin politiska sfär räknat med falska mynt, vägt med falska vikter och hyllat falska värden.”¹¹⁵ eller ”Nu ha händelserna kommit öfver oss och med makten af en jordbäfvning störtat gamla åskådningar öfver ända. Nu stå allas ögon vidöppna öfver försummelseerna i det förgångna.”¹¹⁶ I en artikel publicerad i slutet av augusti konstaterades det att kriget skulle ”medföra djupgående omvärderingar af de kulturella och moraliska värden, som vi tagit i arf från 1800-talet”.¹¹⁷

Även om kriget i ovanstående passager målades upp som en dödsstöt för en utvecklingsoptimism med socialdemokratiska och liberala värdeförtecken var den konservativa opinionen inte opåverkad av framstegstankens kulturella dominans. Tvärtom anammades ofta ett utvecklingstänkande inom vilket kriget placerades in. Kjellén framhöll exempelvis att ”Hvad som är svagt och sjukt i statsystemet skall uppenbaras. Hvad som är falskt i politiska uppställningar skall komma i dagen [i och med kriget]... Historien känner inget status quo därför att hon känner evig utveckling”.¹¹⁸ Temat gick även igen i en annan artikel där han förklarade att krigets mening och mål måste förstås utifrån ”lifsmöjligheter i lifskampen... Som processens slutmål skymta vi ett politiskt världssystem, som bättre och sannare än det nuvarande afspeglar de verkliga politiska realiteterna.”¹¹⁹

I Kjelléns krigstolkning återfanns centrala och övergripande kategorier i det optimistiska 1800-talets idéklimat. För det första ett utvecklingstänkande där människans och samhällets historicitet lyftes fram. För det andra en strävan att förstå historien vetenskapligt då dess utvecklingssammanhang betraktades som logiskt och förnuftigt. För det tredje användes ett evolutionistiskt och perfektibelt perspektiv vilket gav krigsutbrottet en bestämd politisk mening, något som vi såg närvara i den socialdemokratiska tolkningen av kriget som ett led på vägen mot en bättre värld.¹²⁰

¹¹⁴ NDA 15/8 1914. Se även NDA 27/8 1914; NDA 28/8 1914.

¹¹⁵ NDA 1/8 1914.

¹¹⁶ NDA 25/8 1914.

¹¹⁷ NDA 28/8 1914.

¹¹⁸ NDA 27/8 1914.

¹¹⁹ NDA 28/8 1914.

¹²⁰ Hur kriget på ett likartat sätt placerades in i en historisk utvecklingskedja inom vänsterrevolutionära och högerrevolutionära tolkningar har behandlats av Nordin 2002 (1998), s. 238-239.

Snarare än en total åtskillnad mellan framstegstankens anhängare och dess konservativa kritiker ser vi i det ovanstående hur framstegstankens beståndsdelar överskred de politiska skiljelinjerna. Denna tendens har belysts av idéhistorikern Anders Ekström som framhållit att sekelskiftets idéklimat kännetecknades av att framstegstankens fundament ”i ökande grad delades av grupper som i övrigt kunde präglas av skarpa meningsmotsättningar”.¹²¹ Enligt Ekström kunde det sena 1800-talets utvecklingsoptimistiska kultur visserligen ge upphov till en kluvenhet i fråga om människans natur, nationen och moralen men likväl utgöra ”ett slags grundtron i kulturen”, där den upplysningsmässiga världsbilden kunde iklädas såväl en liberal som en socialdemokratisk/socialistisk och konservativ dräkt.¹²²

5.3 Den utvecklingsoptimistiska människosynens förstärkning och utmaning

Den avgörande skillnaden mellan det konservativa utvecklingstänkandet och dess liberala och socialdemokratiska motsvarigheter var att det inte anammade en optimistisk syn på människans natur. Tvärtom betraktades människan vara kapabel till att göra både gott och ont vilket fick det utbrutna kriget att framstå som en naturlig del av hennes beskaffenhet. Som vi tidigare kunnat konstatera så förhöll det sig annorlunda inom vänsterpressens meningssammanhang där krig betraktades som en atavism; som ett tillstånd vilket inte hörde hemma i modern-civilisatoriska sammanhang. När så denna föreställning stod inför ett världskrig som historiskt sätt saknade motstycke kunde inga hänvisningar göras till Kjelléns förstånd. Tvärtom framstod kriget som något onormalt och oförklarligt.

Sålunda skrev *Dagens Nyheter* att ”Vad varje människa med sunt förnuft för ett par veckor sedan skulle ha betecknat som en omöjlighet och en orimlighet, som ett vanvett, vilket förtjänade upphovsmännens inspärrande på dårhus – det har nu inträffat.”¹²³ En annan skribent i samma tidning konstaterade att ”Nu ter det sig som om vanvettets dagar vore komna och onda andar besatt de ledande... det som sker är oförnuftigt, fult och osammanhängande”.¹²⁴ Temat var också ständigt återkommande i *Arbetet* där exempelvis kulturskribenten Erik Håkansson beskrev kriget som ”ett allt mänskligt förkvävande vanvett” och där de stridande karakteriserades som ”dårar och brottslingar”.¹²⁵ I ett offentligt tal omtalade tidningens förutvarande chefredaktör August Nilsson det utbrutna kriget som ”denna blodiga dårskap” och underströk att ”Detta tillstånd är mänskligheten

¹²¹ Ekström 1994, s. 103-104.

¹²² Ibid., s. 99-100.

¹²³ DN 3/8 1914.

¹²⁴ DN 8/8 1914.

¹²⁵ Arbt 1/8 1914.

ovärdigt.”¹²⁶ Vanligt i dessa båda tidningar var även att måla upp de stridande som icke-mänskliga genom en metaforik tagen från utvecklingsbiologin. I *Dagens Nyheter* hette det att ”Det är som om en förlåt skulle hålla på att lyftas och man skulle se in i helvetet... Vildjuret i människorna vädrar blod och ryter av mordlust”¹²⁷ och i *Arbetet* utropades ”förbannelse över dem, rovmännen med djurisk vilja!”¹²⁸

Larsson Heidenblad har tolkat dikotomierna förnuft-vanvett, friskt-dåraktigt och mänskligt-djuriskt som ett sätt att utifrån en utvecklingsoptimistisk ståndpunkt skriva fram kriget som ett undantagstillstånd. Det utgjorde, med hans egna ord, ”ett brott mot det normala, vilket visar på att skeendet inte stämde överens med den grundläggande människosynen.”¹²⁹ Mot bakgrund av denna tolkning anser jag att man även bör framhålla hur ovanstående kontrasteringar både förstärkte och utmanade en optimistisk människosyn. En förstärkning därför att krigsutbrottet inte betraktades vara en konsekvens av människans ofullkomliga beskaffenhet utan tvärtom som ett resultat av att människan avvek ifrån sin egentligt förnuftiga natur. En utmaning då hon bevisligen gjorde detta vilket, liksom Larsson Heidenblad påpekat, ”medförde en påfallande dissonans för dem som inte anslöt sig till en systemkritisk linje”.¹³⁰

¹²⁶ Arbt 10/8 1914.

¹²⁷ DN 2/8 1914.

¹²⁸ Arbt 21/8 1914.

¹²⁹ Larsson Heidenblad 2012, s. 158, 161-162

¹³⁰ Ibid., s. 165.

6. Krigets fördjupade erfarenhet

I detta det sista av de tre empiriska kapitlen behandlas de resonemang om kriget som fördjupades och förtydligades allt eftersom insikten om krigets långvarighet och dess verkningar bredde ut sig bland de som var satta att tolka tidens gång. Materialet består av artiklar publicerade i augusti till och med november, med en betoning på höstens stämningar. Den tematiska precisionen utgörs av de civilisations- och kulturdiskurser som utvecklades i världsbrandens återsken.

6.1 Civilisationens ödestimma – Nedgång och förlorad kontroll

Medan kriget under sensommaren och hösten 1914 mottogs som en fruktad men efterlängtdad händelse av en euforisk befolkning bland de krigförande länderna,¹³¹ stod denna entusiasm inte att finna i stora delar av den svenska dagspressen. Tvärtom målades kriget mot bakgrund av ett upplysningsfärgat framstegs- och utvecklingstänkande ständigt upp som en brytpunkt som pekade bort från det civiliserade mot barbariet. I *Arbetet* gjordes en expressiv beskrivning:

Kriget är det plötsliga stoppandet av det urverk, efter det vi moderna människor ha inrättat icke blott våra måltider och dagsverken, utan våra hjärnors dagliga gång. Det brutala våldets grova påk har helt plötsligt stuckits in mellan de fina hjulen i civilisationens ömtåliga mekanism... Civilisationen stoppar, går i baklås. Allt som till så nyligen sysselsatte oss: religion, filosofi, vetenskap och konst, blir plötsligt kastat i skräpvrån... Vi har kastats tillbaka till barbariet.¹³²

Dikotomin civilisation-barbari, som artikelskribenten ovan satte i centrum, hade sedan länge använts utifrån ett eurocentristiskt perspektiv där mänskligheten konkretiserad i den västerländska civilisationen antogs vara inbegripen i en historiskt lagbunden utvecklingsprocess. I skenet av världskriget var emellertid den västerländska ordningens framåtskridande ett minne blott. Istället tycktes allt stanna av eller gå baklänges. I *Dagens Nyheter* beskrevs kriget medföra en civilisatorisk ”återgång till det primitiva vildetillståndet”¹³³ och i en annan artikel ansåg man att ”varje krig flyttar civilisationen åtskilliga decennier tillbaka” tills ”den stora allmänheten ha nedsjunkit till den kulturståndpunkt varuti den befann sig för flera sekler tillbaka”.¹³⁴ I *Arbetet* konstaterade den franske fredsförfattaren Romain Rolland att ”den högt prisade europeiska civilisationen visade sig vara en mycket tunn fernissa... Vår världsdels folk ha ingenting att skryta över i jämförelse med

¹³¹ Se not 78. Den tyske historikern Jeffrey Verhey har dock ställt sig kritisk gentemot den gängse karakteristiken av en allmän europeisk krigsentusiasm i samband med krigsutbrottet och istället lyft fram de många starkt krigskritiska röster som inledningsvis förekom i tysk press. Se Jeffrey Verhey, *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*, Cambridge 2000, s. 6-7, 20-21, 136-155.

¹³² Arbt 17/8 1914.

¹³³ DN 6/10 1914.

¹³⁴ DN 22/11 1914.

asiater och afrikaner”.¹³⁵

Vad ovanstående passager visar är hur krigets föreställda förvildning och primitivisering av européerna fick dikotomin civilisation-barbari att användas med en ny innebörd. Istället för att påvisa och befästa en allmän civilisationsutveckling, som historiskt sätt höjt den europeiska människan över vildarnas och barbarernas kulturnivå, användes dikotomin under intrycket av skyttegravsrigets ohygglighet i motsatt syfte. Snarare än att vidhålla de tidigare fasta gränserna och den strikta hierarkiska över- och underordningen mellan det samtida och det förflutna, mellan modern och omodern, mellan civiliserad och barbar, mellan européer och de Andra lyftes det orimliga i det europeiska överlägsenhetstänkandet fram. Det var inte i en mörk historisk tid eller i kontinentens okultiverade periferier som det pågående världskriget utspelade sig, utan i det moderna Europas absoluta centrum. Kriget tycktes på så vis förändra världen både vertikalt i tiden och horisontalt i rummet, vilket på allvar kom att utmana det civilisationsbegrepp som både utgjort substansen i, och tron på, en världshistoria formad efter framstegets modell.

En anmärkningsvärd förändring under hösten skedde i hur ansvarsfrågan diskuterades. Vid krigsutbrottet var som vi sett stora delar av den samlade vänsterpressen säker på hur skulden för det inträffade skulle fördelas: kriget var de styrandes fel vars samvetslösa beteende kontrasterades mot den översvallande majoritetens ovilja till krig. Under hösten kom emellertid de egna bristerna att lyftas fram och förstärkas i samband med att allt fler länder drogs in i världsbranden. Stor betydelse hade även den andra internationalens kollaps som på ett smärtsamt sätt manifesterade det internationella fredssamarbetets misslyckande. Mot bakgrund av detta konstaterade en uppgiven skribent i *Arbetet* att ”de båda etiska makter vilkas svaghet detta smittosamma krig mest avslöjat äro kristendomens och socialismens. Dessa internationalismens värdsliga och andliga apostlar ha plötsligt visat sig som de ivrigaste nationalister”.¹³⁶ Temat gick även igen i en annan artikel som publicerades i både *Arbetet* och *Dagens Nyheter* i början av oktober:

Nu kämpa de som vilda barbarer med hjärtat fyllt av hat till partikamraterna på andra sidan gränsen. Socialismen synes icke ha haft större förmåga än den kristna kyrkan att förädla och humanisera... Fredsrörelsen har också visat sig som ett svagt rö.¹³⁷

I citaten ovan återfinns inte den positiva, konstruktiva och hoppfulla kritik som kännetecknade stora

¹³⁵ Arbt 4/10 1914.

¹³⁶ Arbt 3/10 1914.

¹³⁷ Arbt 4/10 1914; DN 3/10 1914.

delar av vänsterpressens reaktioner vid det omedelbara krigsutbrottet. Istället riktades kritik och tvivel gentemot de egna rörelsernas betydelse och hållbarhet samt dess civiliserande och humaniserande inverkan på den europeiska människans utveckling. Därigenom kunde inte längre skulden för världskriget på ett oproblematiskt sätt endast lokaliseras till enskilda makthavare eller samhällsgrupper utan ansvaret för samtidens fortskridande förfall tillskrevs även socialdemokratins, kyrkans och fredsrelsens oförmåga att opponera sig gentemot de krigförande ländernas mobiliseringsideologier.

Förskjutningen i ansvarsfrågan kom att förändra den tematiska brännpunkten i vänsterpressens krigstolkningar. I augusti månad hade det avvikande i det mänskliga handlandet stått i centrum. Kriget skrevs fram som ett undantagstillstånd vars förekomst endast kunde förklaras genom att människan inte var sig själv. I kölvattnet av höstens misstro gentemot de egna sociala och politiska rörelserna kom emellertid fokus att riktas mot krigets betydelse för civilisationens och kulturens övergripande idéer och ideal. *Arbetet* skrev exempelvis att ”Det värsta är icke de materiella förlusterna. Ännu hemskare känns det att nästan alla de ideal som varit européernas samfälliga egendom nu fallit samman som korthus”¹³⁸ och i *Dagens Nyheter* kunde man läsa att ”Det bedrövligaste av allt är ändå den bankrutt som den humana kulturen själv gjort i denna världskatastrof.”¹³⁹ I en essä om *Kriget, freden och framtiden* klargjorde Ellen Key att störst var förlusten ”för alla dem som mist sin egen ideala tro på mänskligheten”¹⁴⁰ och på sina håll uppkom apokalyptiska röster som i världskriget inte bara såg idealens sammanbrott, utan även ”Västerlandets undergång”.¹⁴¹

Som David Larsson Heidenblad framhållit så innebar de krigstolkningar som i augusti beskrev det mänskliga handlandet som onormalt att ”en distans [skapades] mellan den grundläggande världs- och människosynen och den påträngande verklighet som uttolkades”.¹⁴² Detta gjorde det möjligt att bibehålla ett utvecklingsoptimistiskt synsätt trots att kriget hade brutit ut. Vad ovanstående passager visar är att när kriget under hösten hade blivit vardag, och således allt mer kommit att ockupera samtidsdelen av erfarenhetsrummet, så kom denna distans att utmanas. Snarare än ett radikalt brott mot normaltillståndet tolkades kriget som ett normaltillståndets rasing; ”som en kollaps för de värden som den europeiska civilisationen dittills levat på – för humanitet och kultur”.¹⁴³ Detta tyder

¹³⁸ Arbt 4/10 1914.

¹³⁹ DN 3/10 1914.

¹⁴⁰ DN 2/11 1914.

¹⁴¹ Arbt 3/10 1914; Arbt 16/10 1914.

¹⁴² Larsson Heidenblad 2012, s. 161-162.

¹⁴³ Nordin 2002 (1998), s. 57.

på att höstens erfarenhet av krigets långvarighet och resultat innebar en allvarigare brytning mellan det historiska framstegsperspektivet och förväntningshorisonten. Istället för möjliga artikulationer av framstegsoptimistiska alternativ väckte det ihållande världskriget frågan om diskrepansen mellan mänsklighetens idealitet och krigets realitet verkligen var så fundamental som man tidigare trott.

En central beståndsdel i denna resignationsmättade utveckling var insikten om det moderna krigets karaktär och verkningar. Första världskriget kom snabbt att innebära ett totalt krig där alla samhällets resurser ställdes i krigets tjänst. Denna organisatoriska förändring framtvang en utbredd standardisering av massproduktionen av krigsmaterial vilken genomgick en chockartad effektivisering. Det nya kriget var därför inte bara större och mer avancerat än tidigare, det besatt också en demoleringskraft som historiskt sätt saknade motstycke.¹⁴⁴ I skenet av denna utveckling frågade sig en skribent i *Arbetet*: ”Äro detta frukten av 800 års utveckling? 300 år av moralisk och intellektuell utveckling? De hjärnor skall nu dö, som kunnat rädda och förfina mänskligheten”.¹⁴⁵

Vanligt inom vänsterpressen var att redogöra för teknikens destruktiva potential genom att beskriva det som ett krig mellan ”helvetesmaskiner och århundraden av gammal kultur”.¹⁴⁶ På så vis åskådliggjorde man på ett effektivt sätt att den pågående drabbningen innebar både en andlig och materiell slakt. Detta var framförallt förekommande i samband med de tyska flygbombningarna av det neutrala Belgien. ”Ni bombardera Macheln, ni sätta eld på Rubens, Löwen är icke mer än en askhög – Löwen med sina konstnärliga och vetenskapliga skatter, den heliga staden!... Föra ni krig mot arméer eller mot människoanden?” stod det att läsa i *Dagens Nyheter* och längre fram i artikeln polemiserade skribenten mot högerns fatalism: ”Ödet är de viljelösas undanflykt. Kriget är tvärtom frukten av folkens vaghet och dåraktighet”.¹⁴⁷ Ett flertal artiklar ägnades även under hösten åt att på olika sätt betona det ambivalenta förhållande som kriget hade skapat mellan människan som moralisk varelse och den moderna vapentechnologin. Det kunde heta att ”Det är den sista konsekvensen av den moderna maktläran att göra 42 cm-mösaren till högsta auktoritet på det andliga området”¹⁴⁸ eller ”Det nya luftkriget krossar neutraliteter, liksom det krossar städer och konstverk, enligt uppgift till de stridandes nivellerande lycka. Vår civilisation är synnerligen raffinerad!”¹⁴⁹

¹⁴⁴ Sverker Sörlin, *Mörkret i människan. Europas idéhistoria 1492-1918*, Stockholm 2004, s. 575-584.

¹⁴⁵ Arbt 17/8 1914.

¹⁴⁶ DN 13/9 1914; DN 27/9 1914; Arbt 12/9 1914; Arbt 22/9 1914.

¹⁴⁷ DN 13/9 1914. Se även DN 27/8 1914.

¹⁴⁸ DN 22/10 1914.

¹⁴⁹ DN 16/10 1914.

Under intrycket av Europas storskaliga, industriella och högteknologiska krig väcktes således villrådighet och misstro, vilket inte bara riktades mot den tekniska utvecklingen i sig, utan också, och kanske i synnerhet, mot människans oförmåga att hantera den teknologiska utvecklingen på ett förnuftigt och moraliskt sätt. Dessa tankegångar förmedlades i passagera ovan men de framkom kanske tydligast i visuell form:

Bild 1. Bataljen? Utveckling.¹⁵⁰

I översta delen av bildserien får två våldsamma grottmänniskor gestalta den i socialdemokratiska och liberala meningssammanhang utbredda föreställningen om kriget som en atavism. En företeelse som hörde hemma i det förflutna men som nu översköljde de stridande européerna med primitiva instinkter och barbariska lustar. Den efterföljande bilden tog fasta på den moderna vapenteknologins massiva förstörelsepotential, vars ”utveckling” både manifesterades och påskyndades i och med kriget. Tillsammans bildar de, likt Larsson Heidenblad konstaterat, ”en närmast övertydlig konkretisering av Sven-Eric Liedmans distinktion mellan hårda och mjuka framsteg”:¹⁵¹ medan kriget för människan innebar en kulturell och moralisk bromskloss, fungerade det för tekniken och industrin snarare som dess lokomotiv. Denna paradoxala klyfta mellan andligt förfall och teknisk utveckling efterträddes av osäkerhet och tvivel i dessa ords mest genomgripande betydelse.

6.2 Europas ödestimma – Enandet inför den nya tiden

Undergångsmotivet kunde emellertid bilda bakgrund för både pessimistiska och positiva föreställningar om kulturen och framtiden. Då den apokalyptiska fraseologin inom den samlade

¹⁵⁰ DN 17/8 1914. Temat återkommer i visuell form också i Arbt 7/10 1914; Arbt 21/10 1914.

¹⁵¹ Larsson Heidenblad 2011, s. 160; Liedman, 1997, s. 26-41.

vänsterpressen under hösten allt som oftast kom att åsyfta en kollektiv moralisk tillbakagång, där kulturen och civilisationen stagnerat i skenet av världsbrandens lågor, förkunnades utifrån det konservativa spektret ett ödesmättat uppvaknande. Kriget uppfattades inte bara som en naturlig del av världens beskaffenhet, utan också som något nödvändigt, gott, stort och renande – en lösning på många av modernitetens problem. I *Nya Dagligt Allehanda* formulerade Johannes Heüman det på följande sätt:

Kriget kommer som ett svidande piskrapp midt i tidens kärringklåmiga och i sin nykterhet självbelåtna ansikte. Den ungdom, hvilken nu därute på slagfälten förevisar det yppersta hos sig själf genom en död, som är skönare än det skönaste i lifvet, och den ungdom som här hemma står på vakt, och drömmer om deras känslor som få vara med, denna ungdom har under det sista årtionden i alla länder alltmer känt unkenheten och futtigheten i tiden... Med våra bragder ha vi måttat ett döende slag åt den tid, som ej gjort annat än hånat vår dådlängtande hänförelse, smädat vår kärlek till fäderneslandet och sökt rifva ned de ideal, som vår mor och våra fäder genom århundradets ätteled hållit heliga.¹⁵²

Heümans nostalgiska krigstolkning har avsevärda likheter med den heroiska berättelse om kriget som Lina Sturfelt har lyft fram. I såväl veckopressen som dagspressen målades kriget ständigt upp som en högre prövning som representerade unika, ideella värden, värden som åsidosatts av moderna strömningar. Med Sturfelts ord förkroppsligade kriget ”äventyret” samtidigt som det blottlade ”faran i det moderna industrisamhällets rationella, trista och dekadenta tillvaro. Det tycktes lova en annan verklighet av starka känslor och gemenskap,” en omvändelse utifrån handling och idealitet.¹⁵³

Då kriget förutsattes ha välgörande effekter var ett vanligt tema i högerpressen att belysa hur dessa bredde ut sig över Europa. Det kunde heta att ”Från alla håll talas det om hur lasterna och brotten försvinna, hur själfiskheten förbytes i offervillighet, hur öfvermod blir ödmjukhet och huru allt politiskt tvistande och hat förstummas”¹⁵⁴ eller ”Den europeiska kulturen har varit illa sjuk och behöfde det pånyttfödelsens och reningens blodbad som världskrigets mening medför”.¹⁵⁵ Temat förekom också i många av de krigs- och soldatbrev som vid den här tiden utgjorde ett återkommande inslag i dagspressen. En ung tysk soldats sista skrivelse till sin mor förkunnade att ”Den som fått upplevfa, huru ett helt folk på 70 millioner sammansmält i en och samma beslutsamma hänförelses glöd och styrka, honom har lifvet beskärt nog af lycka”¹⁵⁶ och den österrikiska reservlöjtnanten Fritz Kreisler rapporterade att ”Med den dagliga anblicken af uppoffrande heroism för ögonen känner man inga strapatser, man känner sig ung och kraftig på

¹⁵² NDA 2/9 1914.

¹⁵³ Sturfelt 2008, s.75-108. Citat s. 75.

¹⁵⁴ NDA 6/9 1914.

¹⁵⁵ NDA 27/9 1914.

¹⁵⁶ NDA 6/11 1914.

nytt... Alla nervösa och svaghetssymptomer försvinner som genom ett trollslag”.¹⁵⁷

Den amerikanske historikern George L. Moss har i sin forskning låtit begreppet sakralisering få omfatta det heroiska mytologiserande av krigserfarenheten som var vanligt inom konservativa och kyrkliga meningssammanhang. Han menar att krigsupplevelsen framställdes som en transcendental och mystisk upplevelse där offerdöd, självuppgivelse och nationell gemenskap syftade till att lyfta kriget ur sitt moderna sammanhang för att sättas in i en historisk, romantisk diskurs. På så sätt gjordes det förståeligt och igenkännbart samtidigt som dess lidande legitimerades.¹⁵⁸

Det förheligande och mystifierande av kriget som Moss lyft fram genom sakraliseringsbegreppet återfanns i *Nya Dagligt Allehanda*, men användes där inte på något entydigt sätt. Den romantiska föreställningen om kriget var inte endast en strävan mot det välkända och trygga förflutna utan fick allt eftersom kriget fortgick en framtidsbejakande riktning. Kriget tolkades som ett uppbrott från något dött och förstelnat vilket skulle innebära begynnelsen av något fullkomligt nytt. Under rubriken *Före katastrofen* uttryckte den danske skriftställaren Sven Leopold det på följande sätt:

Vår samtid upplefver det största af allt – födelsen af en ny historisk epok. Under loppet av en månad har det satts ett skiljemärke i tiden, som redan nu kastar ett historiskt skimmer öfver hela perioden före världskrigets utbrott... Det kan icke råda något tvifvel om att perioden före den stora världskatastrofen var en förfallets tid, då en döende och öfverfinad kultur slutat i andlig stagnation och rådvill sterilitet. Men i upplösningsfenomen ligga förmylsens groddar gömda.¹⁵⁹

Passagen påvisar en komplexitet i den konservativa krigstolkningen. Den romantiska kulturkritiken kombinerades, och understundom ersattes, av ett nytt, progressivt förhållningssätt vilket inte kände sig underlägset de starka strömningar som utgått från 80-talets radikalism. Den betraktade tvärtom dessa idéer som komma från en tid som ”tror sig vara ung, ehuru den för länge sedan har öfverlevvat sig själf, och som i ålderdomsskröpligheten sicklar fram sina förlegade fraser, kring hvilka det står en kvädjande liklukt!”¹⁶⁰ Utifrån det här perspektivet tolkades kriget inte endast som ett krig mellan nationer, utan även som en fundamental konflikt gällande världsåskådningar och ideologier, mellan gammalt och nytt, mellan 1800-tal och 1900-tal, där den radikaliserade högern uppfattade sig som bärare av en ny och framtidsskapande ideologi.¹⁶¹ Denna nya mentalitet synliggjordes inte minst

¹⁵⁷ NDA 25/9 1914.

¹⁵⁸ George L. Moss, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, New York 1990, s. 7, 100-104, 125, 129 och 222-223.

¹⁵⁹ NDA 26/9 1914.

¹⁶⁰ NDA 2/9 1914.

¹⁶¹ Benämningen på den konservativa radikalismen som skedde i och med världskriget varierar. I den här uppsatsen används ”den nya högern” och ”radikalkonservativa”.

genom ett bejakande av det moderna krigets uttrycksformer. I ett flertal artiklar lyftes ”det moderna krigets storhet”¹⁶² fram, där man inte sällan uttryckte förundran över ”det vetenskapliga maskineriets storlek och kraft”.¹⁶³ Under intrycket av det nya materialkriget frågade sig en skribent: ”Kan någon forntida tapperhet sägas öfverträffa den, som moderna stridsmän visa, då de lämna sina skyddande löpgrafvar och gå fram till stormning i ett landskap, som öfveröses af skurar af järn och bly?” Artikelns avslutades konstaterande: ”Det ser ut, som behöfde mänskligheten detta yttersta svåra prof för att kunna öfvertygas om, att den moderna människan icke har förfallit, utan vuxit!”¹⁶⁴

Av stor vikt för framväxten av den nya högern var *1914 års idéer*. Uttrycket hade myntats av den tyske sociologen Johan Plenge men populariserats och fyllts med innehåll av Rudolf Kjellén.¹⁶⁵ Världskriget kunde enligt detta idékomplex förstås som en kamp mellan 1789 och 1914, där det utbrutna kriget stod som en markör för den borgerliga erans definitiva slut och att en ny tid, med nya ideal, var tvunget att ta vid. Denna tidsåldrarnas kamp formulerades genom schematiska motsatspar: ”mot 1789 års *frihet*, som hade urartat i tygellöshet och normupplösning, ställdes *ordning*; mot *jämlikhet*, som lett till den jämnstrukna medelmåttans herravälde, ställdes *rättfärdighet*; mot *broderskap*, ett entydigt kosmopolitiskt ideal, ställdes *nationell* samhörighet”.¹⁶⁶

Trots att detta tankemönster inte sammanfattades och publicerades förrän 1915 i skriften *Die Ideen von 1914: Eine welteschichtliche Perspektive* uppkom det i en mängd olika varianter i *Nya Dagligt Allehanda* under hösten. I en ledarartikel förklarades det att ”Det finnes fyra medborgerliga element hvilka beteckna rikets hörnstenar. Den ena är plikten. Det andra är lydningen. Det tredje är offret. Det fjärde är förnöjsamheten. Endast i en folksjäl med sådana egenskaper kan rikets varaktighet bestå; ty endast en sådan kan rätt bruka friheten”.¹⁶⁷ Utifrån samma perspektiv konstaterade docenten Fredrik Böök i ett offentligt tal att ”Kriget har tillintetgjort individualismen och internationalismen då de visat sin fullkomliga intighet, kraftlöshet och torra”.¹⁶⁸ Även materialismen, vari de liberala idealen ansågs ha haft sin grogrund, bedömdes stå inför sin hädanfärd:

¹⁶² NDA 14/11 1914; NDA 20/11 1914.

¹⁶³ NDA 25/10 1914; NDA 20/11 1914.

¹⁶⁴ NDA 6/10 1914.

¹⁶⁵ Nordin 1998, s. 57-59.

¹⁶⁶ Östling 2002, s. 16. Se även Tyrgils Saxlund, *1914 års idéer. En studie i svensk litteratur*, Stockholm 1975, s. 19-24 och för kopplingen mellan 1914 års idéer och den tyskinriktade aktivismen se Mats Kihlberg, ”Aktivismens huvudorgan Svensk Lösen” i Mats Kihlberg & Donald Söderlind (red.), *Två studier i svensk konservatism 1916-1922*, Uppsala 1961.

¹⁶⁷ NDA 15/9 1914.

¹⁶⁸ NDA 30/10 1914.

Det ej är på den vägen, i kraft af en öfverhängande ekonomisk utveckling, som ett folk kan och skall samlas, när det gäller allvar i fäderneslandets tjänst. Icke rättigheter eller förmåner, utan skyldigheter och uppoffring tarvas för att binda folket tillsammans i ett lefvande och fast medvetande om ett högre ansvar, för kommande släkten såväl som för oss själva.¹⁶⁹

Den konservativa krigstolkningen utmålade som citaten ovan visar kriget som ett stålbad genom vilket de borgerliga idealen hade visat sina svagheter. En kultur vars beståndsdelar så litet höll för krigets purgatorium ansågs hopplöst daterad och tvungen att ersättas av nya idéer och hållbara värden. Övertygelsen var därför påfallande stark: om framtiden hade tillhört den liberala idévärlden efter revolutionen 1789 var verkligheten en annan efter 1914 års brytpunkt.

Vad ovanstående kapitel således visar är hur en ny typ av konservativ förväntningshorisont artikulerades utifrån höstens erfarenhet av krigets långvarighet. Dess omfattande av den pågående utvecklingen fick den tidigare romantiskt färgade kulturkritiken att vitaliseras och radikaliseras vilket innebar att den fick en allt mer framtidsbejakande riktning. Detta kan förklaras genom att dagspressens heroiska berättelse, till skillnad från dess motsvarighet i veckopressen,¹⁷⁰ innehöll en politisk tolkning av den pågående drabbningen. Ty världskriget tolkades inte endast som ett åskväder som svepte bort borgarsamhällets kvalmiga luft; det var även ett åskväder som rensade luften för en kvalitativt ny världsordning.

¹⁶⁹ NDA 25/8 1914.

¹⁷⁰ Jämför Sturfelt 2006, s. 106-107.

7. Sammanfattande analys

I den förbigående empiriska delen har jag undersökt hur det tidiga 1900-talets utvecklings- och framstegstänkande på olika sätt uttrycktes och kritiserades i tidningarna *Arbetet*, *Dagens Nyheter* och *Nya Dagligt Allehanda* under sommaren 1914 (maj-juli) samt hur dessa föreställningar återropades och problematiserades under världskrigets fyra inledande månader (augusti-november). Eftersom min undersökning endast har utgått från perioden maj-november kan jag utifrån mitt material inte dra några generaliserade slutsatser om i vilket tillstånd framstegstanken befann sig efter krigets slut. För detta skulle det krävas en större undersökning, såväl tematiskt som kronologiskt. Vi kan emellertid redan i detta skede, utifrån min egen studie och tidigare historisk forskning, på god grund hävda vissa tendenser och utifrån dessa göra kvalificerade antaganden.

7.1 Utvecklingsoptimismens och framstegstänkandets kulturella position

Anders Ekström har framhållit att utvecklings- och framstegsoptimismen, en idéströmning som inleddes med den vetenskapliga revolutionens epok och som utvecklades under 1700-talets upplysning, nådde sin fulla kraft i och med 1800-talets moderna genombrott. I sekelskiftets Sverige bekräftades och aktualiserades dessa idéer och attityder av samhällsutvecklingen i stort då den materiella och sociala omdaning gav näring åt en världsbild formad efter framstegs- och civilisationstänkandets primat. Ekström betonar vikten av att förstå spridningen av detta tänkande ”utifrån att det tilldelade den allmänna kulturutvecklingen en mening, ett moraliskt innehåll och ett mål. Civilisationsprocessen var teleologisk. Det fanns en inneboende logik, en utvecklingsriktning som beskrev människans och kulturens successiva förädling.”¹⁷¹

Min undersökning av hur framstegstanken kom till uttryck i svensk dagspress ger ytterligare belägg för denna karakteristik. Under sommaren förmedlades i tidningarna *Arbetet* och *Dagens Nyheter* en utvecklingsoptimistisk världs- och människosyn genom att de skrev fram tanken på ett kommande krig som orimlig, oförnuftig och falsk. Mot de röster som framhöll människans konfliktuella natur som en anledning till att rusta för krig argumenterade de unisont för människans naturliga förmåga att utvecklas och civiliseras. I den mån samtidens kritiska läge diskuterades hänvisade man till ett progressivt civilisationstänkande med vars logik krigets realitet förpassades till det förflutna. Denna iakttagelse är intressant att sätta in i ett internationellt perspektiv då en stor del av forskningen kring första världskriget har tenderat att karakterisera sommaren 1914 som en hänryckningens tid där kriget sedan länge var emotsett och efterlängtat.¹⁷² I ljuset av min studie är en sådan karakteristik

¹⁷¹ Ekström 1994, s. 305.

¹⁷² Se exempelvis Ekstein 1990, s. 55-64; Johansson 2006, s. 177-178; Nordin 2002 (1998), s. 22-23, Sturfelt 2008, s.

alldeles för ensidig då den svenska dagspressens socialdemokratiska och liberala delar präglades av helt andra stämningar och förväntningar. Inom dessa meningssammanhang uppfattades civilisationen och utvecklingen ha omöjliggjort ett storkrig i Europa vilket medförde att ytterligare framsteg i fredstillstånd projicerades mot framtidens horisont.

Det fanns emellertid ingen grundläggande enighet om hur man ansåg att människan och världen var beskaffade. I *Nya Dagligt Allehanda* uttrycktes en pessimistisk människosyn som förklarade att människan var vad hon alltid hade varit; kapabel till att åstadkomma såväl gott som ont och att detta var ett faktum enligt vilket en stat borde utforma sin politik. Under de månader som föregick kriget uttryckte därför konservativa skribenter gång efter annan oro för socialdemokratins och liberalismens politiska inflytande då de mot bakgrund av sin abstrakta förnuftstro inte strävade efter en upprustning av landets försvar.

Det är emellertid intressant att trots att den konservativa opinionen var starkt kritisk mot utvecklingsoptimismens ljusa världs- och människosyn så var den inte främmande inför den mest centrala och övergripande kategorin i framstegstänkens idévärld – utvecklingstanken. Rudolf Kjellén hävdade exempelvis i sin kritik av kosmopolitismen att ”Vi måste därför räkna med folkens konkurrens såsom naturlig och nödvändig, såsom själva nerven i utvecklingen, utan vilket framsteget skulle stanna och folken ruttna bort som stillastående vatten.”¹⁷³ Utvecklingstanken hade på ett avgörande sätt givit stöd åt den framstegstro som ersatte tron på en fullkomning bortom jordelivets gränser. Att även konservativa skribenter räknade med dess grundtankar påvisar hur stark framstegstänkandets kulturella position var. Det utgjorde, med Ekströms ord, ”ett slags grundtron i kulturen”.¹⁷⁴

Den utvecklingsoptimistiska människosynen var likaledes utbredd inom dagspressen under krigets inledande månad och förmedlades bland annat genom att liberaler och socialdemokrater uttryckligen tog avstånd från förmoderna föreställningar om krig och fred. Istället lyftes sekulära orsaksförklaringar fram. Gemensamt för skribenterna i *Arbetet* och *Dagens Nyheter* var att lokalisera skulden för krigsutbrottet till enskilda makthavare eller samhällsgrupper. Kriget var inte något ödesbestämt utan en konsekvens av mänskligt handlande vilket innebar att människan höll sitt utvecklingsöde i egna händer. Inom socialdemokratiska meningssammanhang var det även vanligt att skuldbelägga kapitalismen vars egoistiska och konkurrerande struktur ansågs ha nått sin högsta

13.; Wilkinson 2003, s. 39-41, 66-67, 134-137.

¹⁷³ NDA 9/7 1914.

¹⁷⁴ Ekström 1994, s. 99.

punkt i och med kriget. Ett realiserande av freden betraktades därför kräva en omdaning av det rådande samhällssystemet. Strävan efter att övervinna kriget genom politiska förändringar fanns också i den liberala pressen, men där betonades vikten av internationellt samarbete och demokratiska reformer snarare än revolutionens nödvändighet.

En optimistisk föreställning om människans natur förmedlades även genom att kriget skrevs fram som ett häpnadsväckande undantagstillstånd. Liberaler och socialdemokrater var överens om att de stridande uppträdde vanvettigt, oförnuftigt, dåraktigt och djuriskt vilket kontrasterades mot vad man uppfattade som människans egentligt förnuftiga natur. Den bärande tanken var, som David Larsson Heidenblad skrivit, att ”Om mänskligheten vore sig själv, det vill säga mänsklig och förständig, [så] hade världskriget aldrig kunnat inträffa.”¹⁷⁵ Sålunda innebar krigsutbrottet både en förstärkning och en utmaning av vänsterns utvecklingsoptimistiska människosyn; en förstärkning då kriget inte uppfattades som en konsekvens av människans ofullkomliga beskaffenhet utan som ett resultat av att hon agerade mot sin egen natur, en utmaning därför att hon bevisligen gjorde detta vilket lämnade de utolkare som inte anslöt sig till en systemkritisk linje rådlösa.

I en studie över den svenska kulturradikalismen under 1920-talet har idéhistorikern Christer Skoglund framhållit att tidsandan präglades av en ”villkorlig utvecklingsoptimism”. Han beskriver det som en inställning där ”ett pessimistiskt grundackord och en känsla av att kulturen befinner sig i kris” kombineras med ”en väldig tilltro till en möjlig utveckling”.¹⁷⁶ Denna karakteristik stämmer väl överens med stämmningsläget i stora delar av den svenska dagspressen vid krigsutbrottet 1914. Kontinuiteten mellan den långsiktiga historiska erfarenheten, det samtida läget och en positiv framtid, varpå den traditionella framstegstanken hade vilat, var delvis eller helt bruten. Samtidigt öppnade den kollektivt upplevda krisen upp för nya framtidsbilder. I synnerhet bland socialdemokrater och den under hösten tilltagande samlingen av radikalkonservativa var ett viktigt inslag i respektive krigstolkning att det europeiska storkriget hade lösgjort de krafter som på allvar skulle förändra världen. Som Svante Nordin påpekat så stod denna tolkning av kriget som en pågående eller omedelbart förestående revolution ”i sammanhang med själva den historiska verklighetsuppfattningen”.¹⁷⁷ 1800-talet hade med sin omfattande moderniseringsprocess alstrat ett uppfattningsmönster präglat av utvecklingens faktum. I detta kunde första världskriget placeras in, vare sig det gällde socialdemokraternas eller de konservativas hopp om en ny världsordning. Enligt

¹⁷⁵ Larsson Heidenblad 2012, s. 147.

¹⁷⁶ Skoglund, Crister, *Vita mössor under röda fanor: Vänsterstudenter; kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880-1940*, Stockholm 1991, s. 192.

¹⁷⁷ Nordin 2002 (1998), s. 239.

Bernt Skovdahls definition av framstegstanken bör dock dessa strömningar begreppsmässigt åtskiljas. Medan den konservativa tolkningen vilade på en samtidskris som hängde ihop med en långtgående historisk kris, då dess ”reaktion” vilade på modernitetsupplevelsen som sådan, var den socialistiska framtidsvisionen en historietolkning där de olika tidsdimensionerna bands samman och fann giltighet i varandra.¹⁷⁸ Den konservativa opinionen kan således sägas ha varit *framtidsoptimistisk*, medan den socialdemokratiska opinionen var *framstegsoptimistisk*.¹⁷⁹

Det intressanta är emellertid inte i första hand denna begreppsmässiga åtskillnad utan på vilket sätt utvecklingstänkandet och framåtskridandet, kärnan i 1800-talets optimistiska världsbild, på olika sätt överskred de politiska skiljelinjerna. I *Arbetet* och *Nya Dagligt Allehanda* förmedlades visserligen diametralt olikartade uppfattningar av människans natur, nationen och moralen, det vill säga vad som utgjorde framstegets innehåll, men deras historiska verklighetsuppfattning var på ett likartat sätt präglade av fundamenten i detta idékomplex. Detta talar för att vi, som Ekström noterat, bör förstå sekelskiftets framstegs- och utvecklingstänkande som ”en bred tidsströmning eller tidsanda” och inte som en ”filosofisk skolbildning”.¹⁸⁰ Dess kärna ligger inte i framstegsbegreppets ytterligheter utan i den breda representation som ett utvecklingspräglad förståelsemönster åtnjöt.

7.2 Framstegstankens kris

I det ovanstående har vi sett hur världskrigets utbrott skapade ett krismedvetande som öppnade upp för nya, optimistiska framtidsbilder där krisen skulle vara ett minne blott. Krismedvetandet öppnade emellertid även upp för framtidsbilder karakteriserade av fortsatt förfall och förväntade katastrofer. Den automatiska och fullständiga framstegstanken som var 1800-talets kännetecken vilade på en föreställning om att hela den mänskliga kulturen var inbegripen i en historisk förädlingsprocess. Civilisationsutvecklingen förklarades innebära såväl materiella som moraliska framsteg vilka stod i ett direkt samband med varandra. I sådana perspektiv över kulturens och människans förfining ingick att de förödande storkrigen skulle upphöra. Skovdahl har mot bakgrund av detta hävdade att ”Det som sannolikt betydde mest för framstegstankens problem i samband med första världskriget var inte att kriget i och för sig utbröt... Värre var att människorna i de krigförande länderna... i stor utsträckning ställde upp frivilligt för att döda eller bli dödade vid skyttegravarna.”¹⁸¹

¹⁷⁸ Resonemanget utgår på ett teoretiskt plan från Marx' positiva uppfattning av civilisationens moderniseringsprocess (Se Liedman 1997, s. 39). I min undersökning synliggörs detta på ett empiriskt plan genom att skribenterna i *Arbetet* i augusti uppvisade en häpnadsväckande tillit gentemot den långsiktiga historiska framstegstrenden vilket fick samtidens kris att uppfattas som övergående.

¹⁷⁹ Skovdahl 2010, s. 8, 22-23, 55-56. Se även Bernt Skovdahl, ”Framstegstankens kris - Föredrag om framstegstanken” i *UR Samtiden*, (<http://urplay.se/157708> – Hämtad 2/1/12).

¹⁸⁰ Ekström 1994, s. 103.

¹⁸¹ Skovdahl 2010, s. 62-63.

Min undersökning stärker en sådan slutsats. Vid krigsutbrottet lyckades stora delar av vänsterpressen upprätthålla en positiv, konstruktiv och hoppfull samtidskritik genom att skuldbelägga olika politiska och ekonomiska maktbärare. Dessa kontrasterades mot den egna handlingskraften att skapa en bättre och fredligare värld vilket medförde att olika former av framstegsoptimistiska alternativ kunde mobiliseras samtidigt som man hade en desperat uppfattning av det rådande tillståndet. Under hösten kom dock ansvarsfrågan att problematiseras under intrycket av krigets långvarighet och det internationella fredssamarbetets misslyckande, där den andra internationalens sammanbrott utgjorde dess mest uppenbara exempel. I skenet av denna utveckling väcktes misstro gentemot de egna rörelsernas civiliserande och humaniserande kvalifikationer vilket på ett drastiskt sätt minskade krismedvetandets positiva roll. Tilltron till de egna rörelsernas förändringsvilja ersattes av tvivel och en allt mer ambivalent uppfattning av vem som var skyldig till krigets fortskridande. Det blev följaktligen svårare för liberaler och socialdemokrater att mot samtidens förfall mobilisera framstegsoptimistiska alternativ.

Förskjutningen i ansvarsfrågan fick sålunda övergripande konsekvenser för vänsterpressens utvecklings- och framstegsoptimistiska tänkande. I samband med den under hösten tilltagande självkritiken förändrades den tematiska brännpunkten i *Arbetets* och *Dagens Nyheter*s krigstolkningar. I augusti hade det avvikande i det mänskliga handlandet stått i centrum. Genom dikotomierna förnuft-vanvett, friskt-dåraktigt och mänskligt-djuriskt skrevs kriget fram som ett undantagstillstånd vilket enligt Larsson Heidenblad skapade en ”distans mellan den grundläggande världs- och människosynen och den påträngande verklighet som uttolkades”.¹⁸² Därigenom kunde ett utvecklingsoptimistiskt synsätt bibehållas trots att kriget hade brutit ut. Min studie visar att denna distans på ett allvarligt sätt kom att utmanas under hösten genom att dagspressens fokus riktades mot krigets betydelse för civilisationens och kulturens övergripande idéer och ideal. Såväl liberaler som socialdemokrater såg, med Nordins ord, i kriget ”en kollaps för de värden som den europeiska civilisationen dittills levat på – för humanitet och kultur”.¹⁸³ Kriget utgjorde således inte bara ett brott mot civilisationsprocessens inneboende logik, enligt vilken kulturen och människan successivt förädlats, det ifrågasatte även logiken överhuvudtaget. Kanske fanns det inte någon allmän civilisationsutveckling som hade höjt den europeiska människan över de krigiska vildarna och barbarernas kulturnivå?

¹⁸² Larsson Heidenblad 2012, s. 161-162.

¹⁸³ Nordin 2002 (1998), s. 57.

Tvivlet på människans moraliska utveckling förstärktes av första världskrigets totala karaktär. Skribenterna i *Arbetet* och *Dagens Nyheter* förfasades över hur kriget stimulerade den moderna utvecklingen i fråga om teknik och industri samtidigt som det innebar en moralisk bankrutt på människans och samhällets område. Kriget kom därigenom att slita isär den fullständiga framstegstankens ekvation som likställt materiella och moraliska framsteg. Istället uppenbarades den klyfta mellan människans moraliska utveckling och det tekniska industrisamhällets framåtskridande som framstegstanken efter 1914 har varit tvungen att hantera. Detta ligger i linje med Skovdahls forskning vars huvudtes är att första världskriget innebar en innehållslig reduktion av kulturområden som omfattades av framstegstanken då kriget medförde en förskjutning i människosynen.¹⁸⁴ Det brutna sambandet som underminerade den fullständiga framstegstankens automatik var inte i första hand på grund av tvivel gentemot den tekniska framstegstron, utan huruvida människan var kapabel att handskas med den teknologiska utvecklingen på ett förnuftigt och moraliskt sätt. Med andra ord var det, för att använda Sven-Eric Liedmans terminologi, de mjuka utvecklingslinjernas fortsatta framåtskridande som under intrycket av första världskriget kom att ifrågasättas. När så freden 1918 återvände till Europa betraktades de flesta framsteg som möjliga att åstadkomma snarare än av historien och naturen nödvändiga, vilket fick framstegstron att bli principiellt villkorlig.

Sammantaget visar detta att när samtidsdelen av erfarenhetsrummet till allt större del ockuperades av kriget, det vill säga när dess lidande under hösten hade blivit vardag, så bröts på ett allvarligare sätt kontinuiteten mellan det historiska framstegsperspektivet och förväntningshorisonten. För skribenterna i *Arbetet* och *Dagens Nyheter* innebar detta att den positiva grundton som klingade starkt under sommaren och som även kunde höras under krigets första månad mattades av och ersattes av mer pessimistiska tongångar. Det påvisar även vikten av att ta ett diakront såväl som ett synkront grepp över perioden då ovanstående förändringar först blir tydliga när vi kombinerar dessa perspektiv och betraktar olika föreställningars relativa genomslagskraft över tid. De grundläggande konturerna till den historiska och kulturella brytpunkt som historievetenskapen antar att första världskriget inneburit kan visserligen urskiljas redan under krigets inledande månad, men det föreställningsmässiga brott som tolkningen antyder får fast form och blir dominerande först under hösten.

¹⁸⁴ Skovdahl 1996, s. 138; Skovdahl 2010 s. 62-65.

8. Källförteckning

Källmaterial

Arbetet (Arbt), maj – november 1914.

Dagens Nyheter (DN), maj – november 1914.

Nya Dagligt Allehanda (NDA), maj – november 1914.

Digitala källor

Skovdahl, Bernt, ”Framstegstankens kris - Föredrag om framstegstanken” i *UR Samtiden*, (<http://urplay.se/157708> – Hämtad 2/1/12).

Litteratur

Ahlund, Claes, *Diktare i krig. K.G. Ossianilsson, Bertil Malmberg och Ture Nerman från debuten till 1920*, Hedemora 2007.

Ahlund, Claes, ”Författarna och första världskriget – De krigförande länderna och det neutrala Sverige” i Tellgren, Christina (red.), *Vänbok till Alvar Vallinder*, Gävle, 2001.

Aspelin, Gunnar, ”Tidsidéer och tidsideal” i Cornell, Jan, *De 50 åren: Sverige 1900-1950*, vol. III, Stockholm 1950.

Ceadel, Martin, *The Origins of War Preventions. The British Peace Movement and International Relations 1730-1854*, Oxford 1996.

Egefur, Fredrik, ”Pacifism – en sekelskiftesparadox? Svenska freds- och skiljedomsföreningens pionjärtid” i Lars Berggren, Klas-Göran Karlsson & Charlotte Tornbjær (red.), *Möten med historiens mångfald*, Lund 2010.

Eksteins, Modris, *Rites of spring. The great war and the birth of the modern age*, New York 1990.

Ekström, Anders, *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm 1994.

Franzén, Nils-Olof, *Under stormen: Sverige under första världskriget*, Stockholm 1986.

Frängsmyr, Tore, *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk idétradition*, Stockholm 1990.

Fussel, Paul, *The Great War and Modern Memory*, Oxford 2000.

Hansson, Jonas, ”Begreppshistoria: Program och praktik” i Andersson, Nils, Björk, Henrik (red.), *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år*, Stockholm 2008.

Hansson, Jonas, *Humanismens kris. Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848-1933*, Stockholm

- 1999.
- Hobsbawm, Eric J, *Imperiernas tidsålder*, Stockholm 1989.
- Jensen, Henrik, *Ofrets århundrede*, Köpenhamn 1998.
- Johansson, Alf W, *Europas krig. Militärt tänkande och politik från Napoleontiden till andra världskrigets slut*, Stockholm 2006.
- Johansson, Alf W, "Fredstanken i Europa" i Kant, Immanuel, *Om den eviga freden - Översatt och försedd med en inledande essä om fredstanken i Europa av Alf W Johansson*, Stockholm 1996.
- Johansson, Rune, "Nationens manliga dådkraft. Krig och fred i nationella föreställningar 1815-1945" i Jerneck, Magnus (red.), *Fred i realpolitikens skugga*, Lund 2009.
- Keegan, John, *Det första världskriget*, Stockholm 2003.
- Kihlberg, Mats, "Aktivismens huvudorgan Svensk Lösen" i Kihlberg, Mats & Söderlind, Donald, *Två studier i svensk konservatism 1916-1922*, Uppsala 1961.
- Koselleck, Reinhardt, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, Göteborg 2004 (1979).
- Kumar, Krishan, *Prophecy and Progress: The Sociology of Industrial and Post-industrial Society*, London 1978.
- Liedman, Sven-Eric, *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*, Stockholm 1997.
- Larsson Heidenblad, David, *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar*, Höör 2012.
- Lundström, Gunilla, Rydén, Per, Sandlundh, Elisabeth, *Den svenska pressens historia III. Det moderna Sveriges spegel (1897-1945)*, Stockholm 2001.
- Moss, George L., *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, New York 1990.
- Nordin, Svante, *Filosofernas krig. Den europeiska filosofin under första världskriget*, Nora 2002 (1998).
- Nordin, Svante, *Från tradition till apokalyps. Historieskrivning och civilisationskritik i det moderna Europa*, Stockholm 1998 (1989).
- Nordin, Svante, "Tyska utsikter 1871-1995" i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red), *Vändpunkter: Europa och dess omvärld efter 1989*, Stockholm 1995
- Pollard, Sidney, *The Idea of Progress: History and Society*, Harmondsworth 1971.
- Runeby, Nils (red.), "Inledning" i *Framstegets arvtagare. Europas idéhistoria: 1900-talet*, Stockholm 2002.
- Salomon, Kim, "Synen på krig och fred. En begreppshistoria" i Jerneck, Magnus (red.), *Fred i realpolitikens skugga*, Lund 2009.

- Saxlund, Tyrgils, *1914 års idéer. En studie i svensk litteratur*, Stockholm 1975.
- Skovdahl, Bernt, *Framstegstankens förfall. En forskningsöversikt över 1900-talets framstegstanke*, Stockholm 1996.
- Skovdahl, Bernt, *Förlorad kontroll. Den ifrågasatta framstegstanken*, Stockholm 2010.
- Sturfelt, Lina, *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Lund 2008.
- Sturfelt, Lina, ”Utanför krigskartan. Första världskrigets svenska berättelser om neutralitet och modernitet” i Jerneck, Magnus (red.), *Fred i realpolitikens skugga*, Lund 2009.
- Sörlin, Sverker, *Mörkret i människan. Europas idéhistoria 1492-1918*, Stockholm 2004.
- Tollin, Sven, *Svensk dagspress 1900-1967. En systematisk och kommenterad kartläggning*, Stockholm 1967.
- Tuchman, Barbara W., *Det stolta tornet. Världen före första världskriget: 1890-1914*, Stockholm 1983.
- Wagar, Warren W., *Good Tidings: The Belief in progress from Darwin to Marcuse*, Bloomington 1972.
- Wiklund, Martin, *I det modernas landskap – Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*, Stockholm 2006.
- Wilkinson, Glenn R., *Depictions of War in Edwardian Newspapers, 1899-1914*, Basingtoke 2003.
- Zetterberg, Kent, ”Sverige mellan åren 1914-1918, en forskningsöversikt”, i Johan Engström & Lars Ericsson (red), *Mellan björnen och örnen. Sverige och Östersjöområdet under det första världskriget, 1914-1918*, Visby 1994.
- Östling, Johan, *Frisinnets krig – den kulturradikala svenska opinionen under första världskriget*, Uppsala 2002.